

Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme

Schoolstrijd

Pronkstuk AOW

Hilda Verwey-Jonker

en ouderenemancipatie

Socialistische bevolkings-

politiek: laat maar

Bedrijfsorganisatie

Het *Achtste jaarboek voor het democratisch socialisme* duikt in de schoolstrijd, in de oudedagsvoorziening en in de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. *P. Korver* plaatst de breuk in de SDAP in 1909, waarbij prominenten als Gorter de partij verlieten, in het perspectief van de Groninger schoolmotie. Het partijcongres van 1902 sprak zich uit voor volledige gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. Tegenstanders waarschuwen, dat dit zou kunnen leiden tot overvleugeling van het openbaar door het bijzonder onderwijs. De ontwikkeling geeft hen op dat punt gelijk: was in 1902 twee derde van het lager onderwijs openbaar en een derde bijzonder, vijftig jaar later was de verhouding precies omgekeerd.

'Trekken van Drees' komt in een solide wettelijk kader met de totstandkoming van de eerste echte volksverzekering: de Algemene Ouderdomswet van 1957. *Velema* schetst in zijn bijdrage de bijna zeventigjarige voorgeschiedenis van deze 'algemene uniforme uitkering als bodempensioen'. Een nauwelijks fraudegevoelige, elegante uitkering, ongeacht inkomen. Maar de kansen lijken te keren: met behulp van een nieuwe generatie socialisten wordt onze fraaiste sociale voorziening, pronkstuk van socialistisch minister Suurhoff, verminkt. Een pleidooi tegen de inkomenstoets.

Hilda Verwey-Jonker heeft destijds met haar proefschrift nog materiaal aangedragen voor de Noodwet-Drees en de Algemene Ouderdomswet. Nu zij zelf al zo'n kleine vijftien jaar AOW heeft, zet zij alle kennis en ervaring – opgedaan in een druk en gevarieerd leven – in voor de emancipatiebeweging van ouderen. *Corrine Oudijk* vat haar denkbeelden samen: machtsvorming door organisatie en vertegenwoordiging in bijvoorbeeld ziekenfonds, pensioenfonds en woningbouwcorporatie. Maar ook zelfhulp. En vooral: geen betutteling. Omstreden en boeiend zijn haar ideeën over bevolkingspolitiek: er zijn meer kinderen nodig.

Het Jaarboek is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers.

Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme

Het achtste jaarboek
voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Marnix Krop, Martin Ros,

Saskia Stuiveling en Bart Tromp

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers.

De redactie is benoemd door het curatorium van de WBS, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1987 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

ISBN 90 295 2307 7

Inhoud

INLEIDING Redactie *Jaarboek*

7

SCHOOLSTRIJD

Pieter Korver *De Groninger schoolmotie van de SDAP* 15

AOW/HILDA VERWEY-JONKER EN DE OUDERENEMAN- CIPATIE/SOCIALISTISCHE BEVOLKINGSPOLITIEK

Willem Velema *De oudedagsvoorziening in Nederland: toen, nu
en in de toekomst* 57

Corrine Oudijk *Hilda Verwey-Jonker, pleitbezorgster voor
emancipatie* 91

Henny M. Langeveld *Bevolkingsbeleid, obsessie van demogra-
fen of politieke noodzaak?* 115

BEDRIJFSORGANISATIE

Hans Wansink *Ordering, de eerste stap naar het socialisme; par-
tij, vakbeweging en de (publiekrechtelijke) bedrijfsorganisatie* 141

PERSONENREGISTER/PERSONALIA AUTEURS

169

Inleiding

•

Wat zou Nederland zijn zonder verzuiling? Het eerste thema van dit *Achtste jaarboek voor het democratisch socialisme* is ermee doordrenkt. Sociaal-democraten worstelen van tijd tot tijd met hun verhouding tot het christendom, afkomstig als velen van hen zijn uit de christelijke cultuur. *Pieter Korver* beschrijft hoe de SDAP begin deze eeuw de zijde van de confessionelen koos in de schoolstrijd. Met het aannemen van de Groninger schoolmotie op het congres van 1902 sprak de SDAP zich principieel uit voor een volledige (financiële) gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs. De schoolstrijd woedde toen al sedert de totstandkoming van het koninkrijk in 1815. Aanvankelijk streden de confessionelen onderling, in een latere fase spitste de schoolstrijd zich toe op de (mate van) bekostiging van het bijzonder onderwijs. Confessionelen wilden gelijkstelling aan het openbaar onderwijs. Liberalen en conservatieven bestreden dit. De sociaal-democraten hebben zich lang afzijdig gehouden. Pas in 1901 plaatste Troelstra het onderwerp op de politieke agenda, en in 1902 was de kwestie al beslist. Er waren echter felle interne debatten mee gemoeid geweest, en de Groninger schoolmotie legde bovendien mede de basis voor het latere uittreden uit de SDAP van prominenten als Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst.

Ook in de persoonlijke verhoudingen eiste de schoolstrijd een tol. Niets kan mensen zo van elkaar vervreemden als verschillende opvattingen over ethiek. En dat verschil in politiek-ethische stellingname overheerste het

debat, méér dan de gelijkstelling van bijzonder aan openbaar onderwijs als zodanig. Over het feitelijk verschil van inzicht is wel een pikant detail te vermelden. Tegenstanders van de gelijkstelling waarschuwden dat dit zou kunnen leiden tot overvleugeling van het openbaar door het bijzonder onderwijs. De ontwikkeling geeft hun op dat punt gelijk: was in 1902 twee derde van het lager onderwijs openbaar en een derde bijzonder, vijftig jaar later lag het precies omgekeerd. De politiek-ethische kant van het debat vormt echter de kern van het artikel. De kwestie is van een tijdloze actualiteit, ook al omdat ze draait om de vraag in hoeverre wij, socialisten, als we eenmaal aan de macht zijn, op andersdenkenden geestelijke dwang menen te mogen uitoefenen.

De hierna opgenomen drie artikelen vormen een drieliuk en houden zich alle met één thema bezig: ouderen. Vergrijzing, ouderen en ouderenbeleid zijn in korte tijd ingeburgerde begrippen geworden. Gestaag stijgt het percentage 65+'ers en het absorptievermogen van de samenleving zal de komende decennia op de proef worden gesteld. Het vraagstuk staat op alle politieke agenda's en dat er wat moet gebeuren is evident. Tegen die achtergrond is de redactie op zoek gegaan naar de historische band van de sociaal-democratie met de problemen van ouderen. *Willem Velema* beschrijft de geschiedenis van de oudedagsvoorziening. Welk contract heeft de sociaal-democratie met de samenleving gesloten bij de totstandkoming van de Algemene Ouderdomswet, en welke principes beheersen de voorziening? Velema trekt in zijn bijdrage de lijn naar het heden door, en komt tot de conclusie dat de VVD beter op 'onze' erfenis past dan de PvdA. Met name de introductie van de inkomenstoets, die met politieke steun van de PvdA tot stand is gekomen, is hem een gruwel. Daarenboven zullen de lage uitvoeringskosten van de AOW definitief tot het verleden behoren. Waar zovelen in de toekomst

financieel van de AOW afhankelijk zullen zijn, is dat punt alleen al reden tot zorg.

Ook de hoogte van de AOW vraagt om nadere aandacht, blijkt uit het artikel van *Corrine Oudijk* over Hilda Verwey-Jonker. Ouderen behoren — met bijstandsmoeders — tot de groepen met de laagste inkomens. De AOW vormt een keurige, maar bescheiden bodemvoorziening en met de pensioenen is het een chaos. De meeste ouderen kunnen maar met moeite rondkomen. Het *Tweede jaarboek* bevatte al een profiel van Hilda Verwey-Jonker. Sedertdien is zij echter — opnieuw — aan een carrière begonnen, ditmaal als pleitbezorgster van een emancipatiebeweging van ouderen. Reden genoeg voor nieuwe aandacht. Puttend uit de ervaringen van de vrouwenbeweging zal nu de strijd door de ouderen om een betere positie in de samenleving gevoerd moeten worden. Ouderen moeten zich organiseren, vertegenwoordigingen opeisen bij instanties waar over hún belangen wordt beslist: ziekenfonds, pensioenfonds, woningbouwcorporatie, zorgvoorzieningen. Mensen mogen hun zelfstandigheid niet verliezen alleen door het ouder worden; ze moeten zelfhulp organiseren en de strijd aanbinden met de dreigende betutteling van zowel overheid, familie als zorgcircuit. Al in 1978 publiceerde Hilda Verwey-Jonker over de keerzijde van de vergrijzing: de ontgroening, en hield zij een pleidooi voor een emancipatiegerichte, moderne bevolkingspolitiek, met als centrale gedachte: er zijn meer kinderen nodig.

De samenhang van vergrijzing met bevolkingspolitiek ligt zó voor de hand, dat de redactie *Henny Langeveld* uitnodigde om de opvattingen van socialisten over bevolkingspolitiek te inventariseren. Haar artikel vormt meteen een tegenwicht voor de opvattingen van Hilda Verwey-Jonker op dit punt. Voor zover er al een omvangrijker beroepsbevolking nodig zou zijn uit economisch oogpunt, is zo'n groei nu toch al niet meer (tijdig) te realiseren door een

geboortengolf te stimuleren. Er komen daardoor eerst alleen nog maar méér mensen bij die economisch áfhankelijk zijn. De eventueel noodzakelijke uitbreiding van de beroepsbevolking valt eerder te verwachten van ruimere toetreding van vrouwen en flexibele pensionering. Socialisten hebben overigens nooit zo zwaar getild aan het bevolkingsvraagstuk. Laat dat maar zo blijven, is haar conclusie.

Hans Wansink buigt zich ten slotte over de geschiedenis van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Ook in dit geval kozen de socialisten de zijde van de confessionelen. De vroegste voorloper is te vinden in de encycliek *Rerum Novarum* (1891) van paus Leo XIII, waarin de bedrijfsorganisatie gepresenteerd wordt als de hoeksteen van de katholieke maatschappijleer. Het was het katholieke alternatief voor de socialistische klassenstrijd, en werd in 1918 door Wibaut nog afgedaan als 'reactionair'. Vijf jaar later had zowel SDAP als NVV de bedrijfsorganisatie geadopteerd, zij het met een geheel eigen doel voor ogen. Door hen werd de bedrijfsorganisatie gezien als middel tot het verkrijgen van arbeidersinvloed op de gang van zaken in een bedrijfstak. Een wettelijk kader kwam er pas decennia later, en de discussie was in de tussenliggende jaren telkens iets van kleur verschoten. De crisis, de bezetting en de wederopbouw vroegen elk om eigen vormen van ordening. De maatschappelijke discussie werd in 1950 beklonken met de wet op de PBO, ingediend door het kabinet Drees-Van Schaik, en aangenomen met de stemmen van PvdA, KVP en het lid Kikkert van de CHU. De constructie is echter niet bestand gebleken tegen de praktijk van de markteconomie. Het orderingsdilemma ligt opnieuw ter tafel.

Schoolstrijd

De Groninger schoolmotie van de SDAP

Inleiding

Na felle discussies binnen de partij werd op het SDAP-congres in Groningen in 1902 een motie aangenomen, die bekend is geworden onder de naam: de Groninger schoolmotie. Daarin sprak de SDAP zich principieel uit voor een volledige gelijkstelling van het openbaar en het bijzonder onderwijs. Hiermee kwam de SDAP tegemoet aan de eisen waarvoor de confessionelen jarenlang hadden gestreden in de zogeheten schoolstrijd.

Die schoolstrijd is een van de belangrijkste politieke kwesties geweest die in de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw in ons land hebben gespeeld. In de eerste helft van de vorige eeuw ging de schoolstrijd vooral om de vrijheid van het bijzonder, niet-openbaar onderwijs. De lager-onderwijswet van 1806 stelde voor iedereen verplicht een school die weliswaar christelijk van karakter was, maar dat dan wel in heel algemene en vooral verlichte zin. Voor de verschillende geloofsrichtingen was het niet mogelijk scholen op te richten die overeenkwamen met hun specifieke geloofsopvatting. Door Willem I werd dit stelsel overgenomen en Groen van Prinsterer zou er een van de voornaamste bestrijders van worden.

Met Thorbecke's nieuwe grondwet van 1848 kwam die door verschillende confessionele groeperingen begeerde vrijheid van onderwijs er wel, maar de staat bekostigde alleen het openbaar onderwijs, niet het bijzonder. Op financieel gebied kwam er dus geen gelijkheid. Daarover liep nu

de schoolstrijd in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dat leidde ertoe dat de katholieken en anti-revolutionairen met elkaar gingen samenwerken en deze samenwerking kreeg gestalte in verschillende zogenoemde coalitiekabinetten. Het eerste coalitiekabinet, de regering-Mackay (1888-1891), bracht een wijziging in de lager-onderwijs-wet, waardoor de staat voor het eerst enige subsidie aan de bijzondere scholen ging verlenen. De regering-Kuyper (1901-1905) bracht een verdere verhoging hiervan tot stand. Uiteindelijk zou onder een niet-confessioneel kabinet, de regering-Cort van der Linden, de volledige gelijkstelling van openbaar en bijzonder lager onderwijs tot stand komen. Dat gebeurde in 1917 en daarmee kwam er een eind aan de schoolstrijd.

De vraag waarom de sociaal-democraten in 1902 zo royaal toegaven aan een belangrijke wens van hun felle politieke tegenstanders is op zich al interessant. De kwestie van de Groninger schoolmotie is echter ook om andere redenen interessant. Ten eerste omdat bij de discussie over deze zaak in de SDAP belangwekkende ethisch-politieke kwesties aan de orde kwamen. Daarop zal in dit artikel uitgebreid worden ingegaan. In de tweede plaats is de ontstaansgeschiedenis van de Groninger schoolmotie voor de geschiedenis van het Nederlandse socialisme van betekenis, omdat reeds tijdens het debat over deze kwestie zich de scheiding der geesten binnen de SDAP begon af te tekenen, die uiteindelijk tot de breuk van 1909 zou leiden. In laatstgenoemd jaar werd op het partijcongres in Deventer een groep linkse marxisten uit de SDAP gezet. Zij richtten nog datzelfde jaar de Sociaal-Democratische Partij op, waaruit zich later de CPN zou ontwikkelen. Men kan dus stellen dat de kloof tussen sociaal-democraten en communisten in Nederland haar beginpunt vindt in 1902.

Ondanks het feit dat de Groninger schoolmotie niet onbelangrijk genoemd kan worden is er aan deze kwestie tot

nu toe maar weinig aandacht besteed. In 1931 verscheen een boekje over dit onderwerp van de hand van K. Geertsma, getiteld *De vrijheid van schoolrichting en de S.D.A.P.* (Arnhem, 1931). Geertsma, een onderwijzer, heeft zelf een rol gespeeld in de debatten over de schoolkwestie in 1901 en 1902. Hij was lid van de SDOV en was met onder anderen Troelstra ondertekenaar van de meerderheidsmotie die op het Groninger congres werd aangenomen. Zijn studie bevat een chronologische beschrijving van het debat over de schoolkwestie, waarin de verschillende standpunten en argumenten wel aan de orde komen, maar niet erg diepgaand worden geanalyseerd. Tevens bevat zij enkele beschouwingen over de zaak die mij niet zo belangwekkend meer voorkomen. Verder heeft Erik Hansen in 1973 een artikel geschreven over de schoolmotie in een Amerikaans historisch-pedagogisch tijdschrift.¹ In het twintigtal bladzijden dat hij daarbij ter beschikking had moest de auteur voor zijn Amerikaanse lezerspubliek ook nog zoveel uitleggen over de onderwijskwestie in Nederland, de SDAP, Troelstra enzovoort, dat zijn behandeling van het eigenlijke onderwerp niet erg diepgaand heeft kunnen zijn.

Zoals gezegd voerde de regering-Kuyper een verdere verhoging van de staatssubsidie aan het bijzonder onderwijs door. Toen deze regering in 1901 aantrad kondigde zij uiteraard aan dat zij voornemens was dit te doen. Dit was dan ook de aanleiding dat de schoolkwestie binnen de SDAP voor het eerst aan de orde werd gesteld. Dat gebeurde door Troelstra in een artikel in *Het Volk* van 12 februari 1901, waarin hij de partij uitnodigde zich uit te spreken over deze zaak. Aanvankelijk kreeg Troelstra weinig reacties op zijn oproep, maar tegen het eind van dat jaar en in de eerste maanden van het volgende jaar ontbrandde er binnen de partij een felle woordenstrijd over de schoolkwestie. Maar voordat daarop wordt ingegaan moet even een zijpad worden ingeslagen en de lezer eerst nog iets

worden verteld over de verschillende ideologische stromingen die er rond 1900 binnen de SDAP bestonden. In zijn onlangs verschenen boek *Wij willen ellende wenden*² geeft professor dr. F. de Jong Edz. van die verschillende stromingen een beknopt maar helder verslag. Het program dat de SDAP toen bezat was nog klassiek marxistisch. Het ging uit van de onvermijdelijkheid van de ondergang der middenklassen, de Verelendung, het in verzet komen en de overwinning van het proletariaat. Dat program had de SDAP overgenomen van de Duitse zusterpartij. Dat was het zogenoemde Erfurter program en dat was ontworpen door Kautsky. En op hem oriënteerde de meerderheid van de SDAP'ers zich. Kautsky verwachtte dat op een gegeven moment de kapitalistische samenleving ineen zou storten. Het proletariaat dat zich dan inmiddels een meerderheid in het parlement had verworven moest dan de macht overnemen. Maar vóórdat het zover was moesten de socialisten laten zien welke verbeteringen in de bestaande kapitalistische samenleving al doorgevoerd konden worden door vakbondsstrijd en meewerken aan sociale wetgeving. Dat laatste was politieke arbeid en daarvoor was nodig dat de socialisten een sterke positie in het parlement innamen en daarvoor was weer nodig dat het algemeen kiesrecht er kwam.

Tegenover Kautsky stond Bernstein. Hij geloofde niet meer in de onvermijdelijkheid van de ondergang der middenklassen. Evenmin in de noodzaak van de revolutie. Door sociale hervormingen zou het kapitalistisch systeem heel langzaam veranderd kunnen worden in een socialistisch. Parlementaire hervormingsarbeid stond daarbij voorop. In de SDAP nu bestond een rechtervleugel, waartoe Schaper en Vliegen behoorden, die sterk onder invloed van Bernstein stonden. Tegenover hen stonden de meer theoretisch ingestelden, de 'marxisten in engere zin' om de term van De Jong te gebruiken, die voor alles eropuit waren de

politieke koers van de partij zuiver marxistisch te houden. Aanvankelijk oriënteerden ook zij zich op Kautsky; later meer op Rosa Luxemburg en Lenin. Tot hen behoorden de intellectuelen die eind jaren-1890 in de partij waren gekomen, zoals Gorter, Henriëtte Roland Holst en Pannekoek, maar ook een Van der Goes, die tot de oprichters van de SDAP had behoord. Naar hun blad werden zij ook wel De-Nieuwe-Tijdgroep genoemd.

Troelstra stond ergens tussen beide stromingen in. Hij was wat De Jong noemt een 'wendbaar taktikus'. Aan de ene kant geloofde hij in een revolutie in de zin van een greep naar de macht door de arbeidersklasse als het moment daar rijp voor was; 1918 bewees dat. Aan de andere kant kon hij vaak meegaan met de revisionisten. Voor alles echter was hij eropuit de eenheid van de partij te bewaren en dat bezorgde hem vaak kritiek van links en van rechts.

De strijd over de Groninger schoolmotie ging vooral tussen Troelstra enerzijds, die daarbij krachtig werd gesteund door de 'revisionist' Schaper, en dat deel van De-Nieuwe-Tijdgroep anderzijds, dat in 1909 uit de SDAP zou treden: Gorter, de onderwijzer J.C. Ceton, die later samen met Wijnkoop en Van Ravesteyn het driemanschap van *De Tribune* zou vormen, en Henriëtte Roland Holst, die kort na 1909 de partij zou verlaten. Van der Goes en Wibaut, ook de laatste wordt tot De-Nieuwe-Tijdgroep gerekend, die in 1909 in de SDAP bleven, trokken inzake de Groninger schoolmotie één lijn met Troelstra. Dit deed ook de onderwijzer en *Dageraad*-man A.H. Gerhard. Vliegen nam aanvankelijk een fel antiklerikaal standpunt in dat hem even in de buurt bracht van Troelstra's opposanten, maar later schaarde hij zich toch achter Troelstra.

Hoewel het met de discussie over de schoolkwestie niet de eerste keer was dat er onenigheid ontstond tussen Troelstra en de marxisten van De-Nieuwe-Tijdgroep, wakte hij zoals De Jong terecht opmerkt, over en weer wel

meer wrevel dan de voorgaande verschillen van mening. Met name kwam dat doordat Troelstra tijdens deze discussie voor het eerst van opportunisme werd beschuldigd. Dat gebeurde door Henriëtte Roland Holst in haar artikel in *De Nieuwe Tijd* van maart 1902 getiteld 'Beginsel en Praktijk'. Troelstra trok zich deze beschuldiging bijzonder aan en haalde daarop zeer fel uit naar zijn opposanten. Hierdoor raakte de persoonlijke verhouding tussen hem en zijn opposanten danig verstoord en dat zou zij blijven tot na 1909.

Hoewel Troelstra de partijgenoten begin 1901 al had opgeroepen tot een debat over de schoolkwestie, barstte de discussie over deze zaak zoals gezegd pas goed los aan het eind van dat jaar. Dat gebeurde na het aannemen door de afdeling Amsterdam van de Sociaal-Demokratische Onderwijzers Vereeniging (SDOV), van een motie waarin men zich uitsprak voor de verplichte, neutrale lagere school en tegen de subsidiëring van het bijzonder lager onderwijs. Hierop reageerde Troelstra met een hoofdartikel in *Het Volk* onder de kop 'Een Reactionaire Motie', en vanaf dat moment stond de schoolkwestie in het middelpunt van de aandacht. Tot aan het Groninger congres, enkele maanden later, werd in vrijwel elk nummer van *Het Volk* op de kwestie ingegaan. Ook in *De Nieuwe Tijd* en in *De Kroniek* van P.L. Tak werd veel aandacht aan de zaak besteed en voorts werden er de nodige brochures en debatavonden aan gewijd.

Als resultaat van de discussies hadden aan de vooravond van het congres zich de volgende standpunten uitgekristalliseerd. In de eerste plaats het standpunt van degenen die aan het bijzonder lager onderwijs precies dezelfde rechten en plichten toegekend wilden zien als aan het openbaar. Dit standpunt werd ingenomen door Troelstra en een meerderheid van de partij. Daarnaast waren er partijgenoten die het bijzonder onderwijs niet wilden verbieden,

maar het ook niet van staatswege gesubsidieerd wilden zien. Dit standpunt werd slechts door weinigen ingenomen en vervulde geen belangrijke rol in de discussie. In de derde plaats was er het al genoemde standpunt van de SDOV — de motie van de afdeling Amsterdam was door de hele vereniging overgenomen —, dat zich zoals gezegd uitsprak voor de verplichte neutrale lagere school en dat dus in principe een verbod behelsde van het bijzonder godsdienstig lager onderwijs.³ Dit standpunt werd gedeeld door vooraanstaande vertegenwoordigers van De-Nieuwe-Tijdgroep als Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst.

Het debat over de schoolkwestie

Ik zal de beschrijving van het debat over de schoolkwestie beginnen met het weergeven van de mening der voorstanders van de vrijheid van het bijzonder lager onderwijs en van de financiële gelijkstelling hiervan met het openbare. Deze twee kwesties werden door hen eigenlijk als één en dezelfde gezien. De meest fervente voorvechter van dit standpunt was Troelstra.

Reeds in het eerste artikel dat Troelstra aan deze kwestie wijdde toonde hij zich een uitgesproken voorstander van de vrijheid van de bijzondere lagere school. In dat artikel schetste hij de toekomstige situatie, waarin de sociaaldemocraten de macht veroverd zouden hebben en men zich in de overgangsfase zou bevinden naar de volledige socialistische maatschappij. Hoe zou nu in die situatie het onderwijs geregeld moeten worden, zo vroeg hij zich af. Zou de staat dan het hele onderwijs aan zich trekken en zou de hele jeugd volgens één 'filosofisch stelsel' worden opgevoed? Het antwoord luidde nee, en wel omdat er naar Troelstra's verwachting ook dan nog veel mensen zouden zijn met een geloofsovertuiging en men naar zijn oordeel

op godsdienstig terrein nu eenmaal nooit met dwang mocht regeren. De ervaring leerde immers, aldus Troelstra, dat de godsdienst 'een van de teerste zaken is, evenals het zieleven in het algemeen, waarbij geene meerderheid geldt, geen uiterlijke macht beslist'. Het zou volgens hem dan ook 'een terugval naar de middeleeuwen' zijn als de socialisten de macht van de staat zouden gebruiken om 'de vrije ontwikkeling en de beoefening van de godsdienstige en verstandelijke richtingen van minderheden' aan banden zouden leggen of zelfs verhinderen. In de net genoemde overgangssituatie naar het socialisme zou de staat, net als nu, dan ook de plicht hebben iedereen de vrijheid te geven scholen op te richten volgens de eigen levensovertuiging en de materiële middelen hiervoor beschikbaar te stellen.⁴

Een jaar later, toen Troelstra inmiddels felle kritiek had moeten verduren van de oppositiegroepering rond *De Nieuwe Tijd*, stond hij onverminderd op hetzelfde standpunt. Zo schreef hij in *Het Volk*, in reactie op een artikel van Henriëtte Roland Holst, die zich als gezegd had uitgesproken tegen de vrijheid van het bijzonder lager onderwijs: 'Wij, die de vrijheid van drukpers, van vereeniging, van vergadering eischen — die het meest te lijden hebben van het gebruik der staatsmacht tegen de vrije verspreiding onzer denkbeelden — die onze sterkste wapenen tegen de heerschende klasse aan die onderdrukking, aan die rechtsverkrachting ontleenen — wij zullen hetzelfde systeem op onze tegenstanders, op andersdenkende arbeiders nog wel, toepassen! En dat waarom? Omdat wij hunne geestelijke wapenen vreezen!! Maar hoe akelig klein en bang zouden wij zijn, als dat de manier moest zijn, om onze beginselen de overwinning te verschaffen! Moet dat de manier zijn, waarop wij onze politieke macht gebruiken: elke wereldbeschouwing die ons niet aanstaat, daar zij de menschen minder vatbaar maakt voor onze propaganda met gouvernementeel geweld wegdwingen?'

En even verder stelde hij dat het verplicht stellen van het neutrale onderwijs de eerste stap zou zijn op de weg naar de opvatting 'dat de sociaaldemocratie hare macht in den staat heeft te gebruiken, om instellingen die haar verder voortdringen in den weg staan, te verbieden. Vandaag de school; morgen de kerk; overmorgen de vereeniging, die anti-soc.-dem. beginselen verdedigt; dan het vergaderingsrecht alleen voor soc.-dem. of kleurlooze doeleinden toegelaten.'

Dat alles, zo stelde Troelstra, zou de uiterste consequentie zijn van het standpunt dat de voorstanders van de verplichte neutrale staatsschool innamen.⁵

Ook bij andere gelegenheden liet Troelstra zich in gelijke zin uit. Zo schreef hij in een ander artikel in *Het Volk* over geestelijke dwang in het algemeen: 'deze kweekt de plant die hij doden wil.'⁶ En bij een andere gelegenheid wees hij op de grote politieke en godsdienstige verdraagzaamheid, waarin Nederland bijna alle landen 'steeds ver vooruit' was geweest. 'De idee der verdraagzaamheid,' aldus Troelstra, 'is een van die vruchten der burgerlijke ontwikkeling, waarop wij sociaal-demokraten als een kostbare erfenis der historie, voor ons zelve, in den strijd voor onze idealen, aanspraak maken, maar die wij dan ook jegens anderen moeten handhaven en verder [...] ontwikkelen.'⁷ Hiermee verkondigde Troelstra in 1902 reeds een standpunt dat pas in 1937 officieel in het beginselprogramma van de SDAP zou worden opgenomen.

Soortgelijke uitspraken over de geestelijke vrijheid van het onderwijs heeft ook Gerhard gedaan. Reeds in een vroeg stadium van de discussie, vrijwel gelijktijdig met Troelstra's eerste artikel, wijdde Gerhard in het blad der vrijdenkersbeweging *De Vrije Gedachte* een artikel aan de schoolkwestie. Daarin stelde hij dat de overheid wel de plicht heeft de deugdelijkheid van het onderwijs te controleren maar niet het recht in te grijpen in de 'geest' van

het onderwijs. Hoewel Gerhard geen voorstander zei te zijn van het bijzonder lager onderwijs — integendeel, ‘kerkelijk, dogmatisch’ onderwijs achtte hij een ‘ramp voor de jeugd’ —, vond hij aan de andere kant dat het ‘en in strijd is met elk begrip van recht’ en dat het ‘vloekt tegen alle psychologie’ om zijn ‘beter geachte opinie anderen met behulp der wet op te dringen’. Ook al vond hij als vrijdenker de inzichten der gelovigen over het algemeen verkeerd, toch hadden zij volgens hem ‘het recht, zoo goed als wij, naar hun inzichten te handelen’. Alleen op die manier zouden in de strijd tussen de richtingen de juiste ideeën overwinnen. ‘Als onze inzichten de goede zijn, zullen ze winnen zonder eenige dwingende macht, maar dan zullen ze ook eerst een *wezenlijke* overwinning behalen.’ Concluderend stelde Gerhard: de geest van het onderwijs moet vrij. De kosten moeten voor rekening komen van de staat, ook die van het bijzonder lager onderwijs. Dit moet qua rechten en plichten volkomen gelijk worden gesteld aan het openbare onderwijs.

De derde vooraanstaande sociaal-democraat die zich tamelijk uitvoerig en in principiële zin voor de geestelijke vrijheid van het bijzonder onderwijs heeft uitgesproken was Van der Goes. In een artikelenserie in *De Kroniek*⁸ die hij aan deze zaak wijdde, begon ook hij met de constatering dat hij in beginsel geen voorstander was van het bijzonder onderwijs. Maar als er dan toch gelovige arbeiders waren, die een school met de bijbel wensten, welnu ‘het zij zoo’. Het mocht in ieder geval niet zo zijn dat de sociaal-democraten van de staat gingen eisen deze scholen niet toe te staan. Dat zou ‘beneden de waardigheid zijn van een partij als de onze’, die zeker niet tegenover het gelovig deel der arbeidersklasse ‘staatsgeweld zou mogen aanwenden’.

Naast deze principiële argumenten werden door de voorstanders van vrij bijzonder onderwijs ook meer praktische

argumenten naar voren gebracht. In de eerste plaats werd er door hen op gewezen dat de eis om de bijzondere school te verbieden wel eens een wapen kon zijn dat zich tegen de socialistische zelf zou kunnen keren. Dat werd bij voorbeeld door Troelstra gedaan. In een van de vele artikelen die hij aan de schoolkwestie wijdde waarschuwde hij tegen dit gevaar. Hij wees erop dat er op dat moment een parlementaire meerderheid bestond van confessionele partijen die eigenlijk godsdienstig onderwijs nodig achtten voor iederéén. De eis van de verplichte neutrale staatsschool kon voor hen wel eens een 'vrijbrief' zijn 'om een algemeen verplichte godsdienstige school in te voeren, wat door vrijdenkers zeer zeker als een ongeoorloofde dwang op de ouders zou worden gevoeld en waartegen onze partijgenooten in andere landen zich dan ook terecht verzetten'.⁹

Voorts waren de voorstanders van de vrije bijzondere school bang dat de eis van de verplichte neutrale school zou leiden tot een hernieuwd aanwakkeren van de schoolstrijd en dit achtten zij nadelig voor de strijd voor het socialisme. Ook hier maakte Troelstra zich weer tot de voornaamste tolk van deze argumentatie. Voor hem was het bij de schoolkwestie vooral zaak de zijns inziens verkeerde antithese in de Nederlandse politiek, die tussen confessioneel rechts en niet-confessioneel links, te doorbreken. In plaats daarvan moest de antithese tussen kapitaal en arbeid gesteld worden.¹⁰ Volgens Troelstra zaten er aan deze zaak twee kanten. Ten eerste was hij bang dat een herleefde schoolstrijd aller aandacht af zou leiden van de strijd voor algemeen kiesrecht en sociale wetgeving. Zo schreef hij in een reactie op een ingezonden brief van Henriëtte Roland Holst in *Het Volk* van 5 februari dat de strijd voor de verplichte neutrale staatsschool zou worden 'een geweldige krachtsverspilling, die elken verkiezingsstrijd doet verlopen in debatten over de school en het sociaal karakter van onze politiek totaal op den achtergrond schuift'.¹⁰ En naar

aanleiding van nogal antiklerikale uitlatingen die Vliegen had gedaan, schreef hij: op deze manier 'wordt met vuur gespeeld'. Het is koren op molen van de confessionelen. Dit soort antiklerikalisme speelt de 'christen-staatslieden' in de kaart, die de sociale strijd het liefst willen 'verdonkeremansen achter den theologischen'. En de confessionele pers ziet, nu er in de SDAP stemmen opgaan tegen het bijzonder onderwijs, een vrucht rijpen die 'zij jaren lang tevergeefs heeft trachten te doen groeien'. Diezelfde pers juicht nu volgens Troelstra over 'de eerlijkheid onzer sociaal-demokratische antiklerikalen', die zij probeert uit te spelen tegen de 'opportunistische' sociaal-democraten van het type Troelstra."

Ten tweede was Troelstra bang dat het in zijn ogen op gang komende proces van de afscheiding van de confessionele arbeiders van de confessionele partijen door een opnieuw aanwakkeren van de schoolstrijd in de kiem zou worden gesmoord. Zo zei hij op het Groninger congres te verwachten dat de klassenstrijd in Nederland in de komende tijd sterker zou worden door de industriële ontwikkeling en de groeiende ontevredenheid van de christelijke arbeiders met de politiek van de confessionele regering. En hij voegde hieraan toe: 'Maar hier is de klassenstrijd vrij zwak, en wij moeten oppassen, de sociale en politieke momenten, die er zijn, niet nog meer te verzwakken [...] Patrimonium eist het arbeiderskiesrecht, de industriële ontwikkeling neemt toe; moeten wij nu de sociale en politieke momenten verzwakken? Neen en nogmaals neen!'"¹²

En enige tijd daarvoor had hij zich in een artikel in *Het Volk*¹³, gericht tegen Herman Gorter die als gezegd ook een voorstander was van de SDOV-motie, afgevraagd of de gelovige arbeiders nog lang 'aan den leiband der burgerlijke partijen' zouden lopen, of dat zij zich van deze los zouden maken en samen met de SDAP zouden gaan strijden voor de belangen der arbeiders. En van dit laatste zag hij nu juist

hoopvolle tekenen en op het aanmoedigen hiervan moest het streven der SDAP in de allereerste plaats zijn gericht. En elders heeft Troelstra opgemerkt dat men er voor op moest passen dat de wankelende eenheid van de ARP, die veroorzaakt werd door 'dr. Kuypers verloochening van de democratie', niet met 'nieuwe theologische stutten' zou worden geschoord door een opnieuw doen herleven van de schoolstrijd.¹⁴

Ook Schaper heeft zich in dergelijke zin uitgelaten. In een reactie¹⁵ op een artikel van Henriëtte Roland Holst in *De Nieuwe Tijd*, waarin zij naar zijn mening een te godsdienstvijandig standpunt had ingenomen, schreef hij dat zij bezig was de christelijke arbeiders en de christelijke bourgeoisie op één hoop te drijven. Wat Schaper voor ogen stond was een arbeidersklasse die niet was 'verdeeld door kwestieën van godsdienst of ongeloof, althans niet door ons toedoen'. Wie de arbeiders wel aldus verdeelde speelde in de kaart van de 'kerkelijk-kapitalistische partijen. Die willen niets liever!'

Maar geloofde Troelstra nu ook dat als de christelijke arbeiders zich los maakten van de confessionele partijen, dat zij dan na deze eerste stap nog verder zouden gaan en zich aan zouden sluiten bij de SDAP? Het antwoord is nee. In dezen waren Troelstra's verwachtingen niet hooggespannen en in die zin was zijn tolerante houding ten opzichte van de bijzondere school niet mede bedoeld als lokmiddel voor de christelijke arbeiders. Als voornaamste obstakel zag hij hier de antigodsdienstige houding van veel SDAP'ers. In *Het Volk*¹⁶ schreef hij hierover: 'daar wordt in onze pers en in onze gelederen te veel gezegd, wat hun [de gelovige arbeiders] onaangenaam in de ooren klinkt en geene partijbesluiten of partijdaden zullen in staat blijken, den afstootenden invloed van partikuliere uitingen op te heffen, die den godsdienstigen arbeider beletten' tot de SDAP toe te treden. 'In dit opzicht, men neme hiervan s.v.p. akte in en

buiten de Partij, hebben wij geene illusiën.' En op het congres in Groningen herhaalde hij dit standpunt: het was hem er niet om te doen 'de geloovigen in de partij te krijgen'.¹⁷ Daarvoor was het wantrouwen in confessionele kring ten opzichte van de sociaal-democratie te groot. 'Wij allen, of wij vòòr of tegen de vrijheid der confessioneelen zijn, worden door hen verdacht gemaakt.' In directe toetreding van de confessionele arbeiders tot de SDAP geloofde Troelstra dus niet. Maar het losweken van de confessionele arbeiders van de confessionele partijen achtte hij wel haalbaar, mits de socialisten zich verstandig op zouden stellen inzake de schoolkwestie, en dat achtte hij op zich al een grote winst.

We zien dus dat bij Troelstra de vrees bestond dat een verheving van de schoolstrijd de christelijke arbeiders vaster aan de confessionele partijen zou klinken. Hierbij had hij vooral het oog op de calvinistische arbeiders. In de discussie over de schoolkwestie wees hij er namelijk steeds op dat de schoolstrijd van de antirevolutionairen, veel meer dan die van de rooms-katholieken, een ware volksbeweging was geweest. Zo schreef hij in *Het Volk* dat de schoolstrijd vooral een strijd was geweest van 'kalvinistische arbeiders en kleine burgers tegen de liberale partij', een 'demokratische oppositie tegen de liberale handelsbourgeoisie'.¹⁸ En in een ander artikel in *Het Volk* schreef hij dat de schoolstrijd veel méér was geweest dan 'een drijven van enkele leiders'. Die leiders hadden, net als de sociaal-democratische leiders iets verkondigd dat 'insloeg in de harten der massa, die hen volgde'.¹⁹ In weer een ander artikel getuigde Troelstra van een zekere bewondering voor de strijd der antirevolutionairen: 'De schoolstrijd droeg een heroïsch karakter, was omgeven met den glans van het martelaarschap.' En elders in hetzelfde artikel gewaagde hij van 'hun bewonderenswaardige agitatie' en wat betreft de kleine luyden en hun school met de bijbel sprak hij van

‘hun offervaardigheid’, en: ‘Het bleek dat het ernst was bij de menschen, ze hadden er geld voor over.’

Ook wees Troelstra op de politieke betekenis van de schoolstrijd voor de positie van de ARP. Zo schreef hij: de schoolstrijd is ‘de rekrutenschool geweest voor de antirevolutionairen... Was dat niet geschied, Dr. Kuyper was nu geen premier.’ Om hier direct aan toe te voegen: waar het ons nu, bij het bepalen van het standpunt inzake de schoolkwestie, vooral om moet gaan is hoe wij de meeste kans hebben om deze ‘staatsmacht van de confessioneelen te knakken’.²⁰

Een ander argument van de voorstanders was dat door de financiële gelijkstelling van het openbaar en het bijzonder onderwijs de kwaliteit van het laatste kon worden verbeterd. En dat was belangrijk voor de ontwikkeling van het volksonderwijs als geheel, want het bijzonder lager onderwijs omvatte niet minder dan een derde van de totale Nederlandse schooljeugd. En verbetering van dat onderwijs, onderwijs aan de christelijke arbeidersjeugd, moesten ook socialisten zich aantrekken. Zo wees Troelstra er in een van zijn artikelen op, dat de lager-onderwijswet van 1889 de winst had gebracht van meer staatstoezicht op het bijzonder lager onderwijs, zodat de kwaliteit ervan was toegenomen. Op die weg moest men naar zijn mening verder gaan. Het toezicht van de overheid op de bijzondere school moest volledig worden. Dat kon geëist worden als de overheid ook volledig voor de kosten op zou draaien.²¹ In een ander artikel betoogde hij dat de verhoging van het peil van het bijzonder lager onderwijs ‘in het belang was van de verstandelijke ontwikkeling van bijna een derde deel der Nederlandse jeugd’. En dat achtte hij eigenlijk van groter belang dan de kwestie van de al of niet godsdienstige beïnvloeding van die jeugd. Zo schreef hij: ‘Al mogen deze kinderen op eene goed gesubsidieerde school met elke liter onderwijs een maatje godsdienst binnen krijgen, dat is in

elk geval beter, dan dat hun, door gemis aan subsidie, met elk maatje godsdienst, niet meer dan een halve liter gewoon schoolonderwijs wordt ingegeven.”²² En in weer een ander artikel had Troelstra het over de lagere school ‘volgens konfessioneel-godsdienstige opvatting, die 230.000 kinderen in Nederland opvoedt voor de maatschappij, toerust voor het leven, evenals de openbare school dat doet’. En dat bijzonder lager onderwijs achtte Troelstra staatszaak, daar moest de overheid voor betalen, ‘omdat er lager onderwijs aan het volkskind wordt gegeven’, en dat was een zaak die ook in het belang was van de arbeidersklasse.²³

In de vierde plaats argumenteerden de voorstanders van de financiële gelijkstelling dat het bijzonder lager onderwijs niet zo veel schade kon aanrichten aan de jeugd. Na de school kwam immers de fabriek en daar zouden ook de godsdienstig opgevoede arbeiders op den duur toch wel rood worden. Dit argument gebruikten de voorstanders van de gelijkstelling vooral tegenover de tegenstanders wier voornaamste bezwaar was dat het godsdienstig gekleurd lager onderwijs de arbeidersjeugd afkerig zou maken van het socialisme. We vinden dit argument bij voorbeeld bij Van der Goes. Zo stelde hij in een van zijn artikelen in *De Kroniek*²⁴ dat hij niet zo bang was voor de bijzondere school. Na de school kwam immers de praktijk des levens en die zou de christelijke arbeiders wel gauw doen vergeten wat de kerk hen had ingeprent over de maatschappij. Hij schreef: ‘De leerschool waar de socialistische beginselen worden onderwezen, is het proletarisch bestaan dat voor de werklieden maar al te vroeg begint.’ Zij zullen van hun socialistische ‘broeders’ spoedig leren ‘de grote waarheid dat de klerikale bourgeoisie de traditionele macht van de kerk gebruikt om zich maatschappelijk te handhaven’.

En Troelstra was van mening dat de tegenstanders van de financiële gelijkstelling te veel gewicht toekenden aan de

invloed van het confessionele onderwijs op 'de vorming der karakters, de richting van den geest en de vatbaarheid voor den socialen strijd' van de gelovige arbeiders. Andere factoren, zoals 'het kapitalisme zelf en onze beweging' zouden deze arbeiders wel wakker schudden. En, zo schreef hij, 'door ons hoog ideaal... door onze bezieling... door onze daden... zullen wij meer arbeiders tot ons brengen' dan door, vergeefse, pogingen de bijzondere school de nek om te draaien.²⁵ En op het congres wees hij er nog eens op dat er toch ook veel SDAP'ers waren die in hun jeugd op de bijzondere lagere school waren gegaan.²⁶

Ten slotte kan in de vijfde plaats als praktisch argument genoemd worden dat door middel van de financiële gelijkstelling de confessionelen gedwongen zouden kunnen worden concessies te doen op het terrein van het kiesrecht. De eerste keer dat deze kwestie ter sprake werd gebracht was door Troelstra in een artikel in *Het Volk* van 3 april 1901. Hij stelde toen dat de partij zich alleen voor de vrijheid van het bijzonder lager onderwijs kon uitspreken als de garantie bestond dat de sociaal-democraten ook hun bijzondere scholen zouden kunnen krijgen. En die garantie was er volgens hem alleen als er algemeen kiesrecht bestond. Alleen dan zouden de sociaal-democraten genoeg politieke macht hebben om te verhinderen dat de confessionelen wel en zij geen bijzondere scholen konden krijgen. Overigens is de gedachte aan bijzondere scholen van socialistische signatuur weer spoedig onder tafel verdwenen. Kennelijk leefde deze kwestie niet zo sterk in de partij. De idee van de koppeling van algemeen kiesrecht en financiële gelijkstelling van het bijzonder lager onderwijs vinden we, in enigszins gewijzigde vorm, wel weer terug in een motie van het partijbestuur van februari 1902.²⁷ In deze motie werd de houding die de christelijke partijen tot nu toe hadden aangenomen inzake het algemeen kiesrecht gelaakt. En vervolgens werd gesteld dat de SDAP de verlangens van de

christelijke partijen, zoals een verbetering van de rechtspositie van hun school, zou afwijzen zolang aan de arbeidersklasse geen recht was gedaan op het punt van het kiesrecht. Door Vliegen werd deze ruilgedachte van kiesrecht en financiële gelijkstelling echter bestreden²⁸ en op het congres werd de motie van het partijbestuur ingetrokken, overigens zonder dat daarvoor een nadere verklaring werd gegeven. Gezegd kan dus worden dat deze hele kwestie op het congres en in de discussie over de schoolkwestie een geringe rol heeft gespeeld.

Na mij te hebben beziggehouden met de voorstanders van het vrij laten van het bijzonder lager onderwijs en van de financiële gelijkstelling hiervan met het openbaar lager onderwijs, zal ik nu ingaan op de argumenten van de tegenstanders van dit standpunt. Wat zij wilden is voor een deel al duidelijk geworden. Zij waren in principe tegen de vrijheid van de ouders om christelijke lagere scholen op te richten. En, voor zover die vrijheid in Nederland nu eenmaal wel bestond, wilden zij niet dat de staat dit onderwijs zou bekostigen, en voor zover dit wel gebeurde, wilden zij zeker niet dat de staatsbijdrage ter bestrijding van die kosten zou worden verhoogd. Wat zij in principe wilden was een voor iedereen verplichte, in levensbeschouwelijk opzicht neutrale, door de staat bekostigde en beheerde lagere school.²⁹

Welke waren de argumenten voor deze stellingname? In de eerste plaats waren de voorstanders van de verplichte neutrale school zoals gezegd van mening dat godsdienstig onderwijs slecht was voor de arbeiders, omdat het hen afkerig maakte van het socialisme. Dat kon niet worden toegestaan. In dezen moest het klassebelang prevaleren boven de geestelijke vrijheid van christelijke ouders. Deze redenering treffen we bij verschillenden van hen aan. Zo be- toogde C. Bijkerk, een onderwijzer en een van de felste

tegenstanders van de gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs, dat het bijzonder onderwijs weliswaar in veel opzichten schadelijk was, maar toch het meest met betrekking tot de klassenstrijd. Hij wees in dit verband op de 'Mefisto-rol' van de kerk bij stakingen en dergelijke. Daarom was hij niet voor het toestaan van het christelijk onderwijs. Hij was in principe wel voor vrijheid, maar dan niet voor een 'vrijheid die nadeelig is'.³⁰ En bij een andere gelegenheid zei Bijkerk: ook al willen de christenarbeiders christelijk onderwijs voor hun kinderen, we moeten dit niet toestaan. 'De sociaaldemokratie in alle landen heeft altijd zonder omwegen tegen de arbeiders gezegd, wat in hun belang was en wanneer de arbeiders tegen hun belang handelden. Ge moogt de arbeiders niet toegeven in iets wat voor hen verkeerd is. Dat ware de meest dwaze opportuniteit,' aldus deze socialistische schoolmeester.³¹

Ook Gorter vond dat het bijzonder lager onderwijs slecht was voor de arbeiders. Verklaarde men zich vóór de financiële gelijkstelling van dit onderwijs, dan deed men iets wat nadelig was voor de arbeiders en dat mocht de partij nooit op haar geweten hebben. Met de eis van de verplichte neutrale school eisen wij iets waarvan 'wij zeker weten dat het nuttig is voor het proletariaat'.³² Ook bij Henriëtte Roland Holst vinden we deze redenering. Het christelijk onderwijs maakte de gelovige arbeiders minder ontvankelijk voor het socialisme en daar mocht de partij nooit aan meewerken.³³ Zij verweet Troelstra dat hij in het debat bracht 'ethische argumenten van billijkheid, rechtvaardigheid, vrijheid enz.', argumenten die 'geheel buiten het beginsel van den klassenstrijd' om gingen. Met andere woorden, zij verweet Troelstra dat hij het beginsel van de vrijheid van de christelijke ouders stelde boven het beginsel van de klassenstrijd, en dat laatste hield in nooit iets doen wat ten nadele was van de arbeiders.³⁴

Deze redenering, dat de waarde van de klassenstrijd altijd moest worden gesteld boven waarden als geestelijke vrijheid, kunnen we ook bij Mendels constateren. Zo zei hij op het congres in Groningen, zich in gedachten richtend tot de christelijke arbeiders: wij geven geen geld voor uw christelijk onderwijs, 'want de godsdienst wordt gebruikt in uw eigen nadeel. Zoo passen wij het hoogst recht toe... Er is een klasserecht, een klassezedelijkheid.'³⁵

In de tweede plaats waren de voorstanders van de verplichte neutrale school bang dat als het bijzonder onderwijs financieel gelijk werd gesteld aan het openbaar, het laatste het op den duur zou afleggen tegen het eerste. Kerk en bourgeoisie hadden er immers belang bij, en beschikten over voldoende machtsmiddelen, om de arbeiders te dwingen hun kinderen naar een christelijke school te sturen, zodra de financiële bezwaren verbonden aan het bijzonder onderwijs – in casu het aanmerkelijk hogere schoolgeld – zouden zijn weggevallen.³⁶

In de derde plaats betoogden de aanhangers van het SDOV-standpunt dat op de ouders ook in andere opzichten met betrekking tot hun kinderen dwang werd uitgeoefend, zoals met het verbod op kinderarbeid. Welnu, zo kon ook op het terrein van het onderwijs wel dwang worden toegepast. En eigenlijk kon hier niet, net zo min als met betrekking tot de kinderarbeid, van onderdrukking worden gesproken. We vinden dit betoog in vele toonaarden terug bij de voorstanders van de SDOV-motie.³⁷ Het duidelijkst bij Henriëtte Roland Holst in een artikel in *Het Volk* waarin zij reageerde op Troelstra's beschuldiging aan haar adres van autoritair gezind te zijn.

Zij wees in dat artikel op de wetgeving inzake kinderarbeid, leerplicht en dergelijke. Die wetgeving toonde haars inziens aan dat men sinds enige jaren op het standpunt stond dat ouders 'geen almachtige' rechten hebben over hun kinderen. Vervolgens schreef zij: 'Het karakter

van het openbaar onderwijs vrij te willen houden van zekere o.i. schadelijke bijmengsels – schadelijk voor de ontwikkeling van het arbeiderskind en de vrijmaking zijner klasse – is niet meer tyrannie dan het beschermen van het kind op fabriek en werkplaats tegen overmatigen arbeid... En het is zeker veel minder ingrijpen in de sfeer van het partikuliere leven dan een wet, b.v. huisarbeid van kinderen op zekere uren verbiedend, zou zijn.³⁸ Met andere woorden, Henriëtte Roland Holst stelde hier dat, als men een verbod van het christelijk onderwijs tirannie tegenover de ouders noemde, dat men dit dan ook moest doen ten aanzien van het verbod op kinderarbeid. Noemde men dit laatste geen tirannie, dan kon men dit ook niet doen ten aanzien van het verbieden van de bijzondere school. En dat zij inderdaad van mening was dat het SDOV-standpunt geen geestelijke dwang ten aanzien van andersdenkenden impliceerde, blijkt ook uit een andere zin, elders in haar artikel, waarin zij schreef: ‘ingrijpen in de omstandigheden waaronder *kinderen* onderwijs krijgen, heeft absoluut niets te maken met de geestelijke vrijheid van *volwassenen*.’

Tot slot vermeld ik nog een redenering van Bijkerk die simpeler was dan die van Henriëtte Roland Holst, maar die op hetzelfde neerkwam. Zijn betoog luidde ongeveer als volgt: de school is een publieke zaak; de godsdienst is privé-zaak. Derhalve hoort de godsdienst niet thuis in de school. Bestrijdt men daarmee de godsdienst? Geenszins, meende Bijkerk. Immers, als er een ‘catechiseermeester’ bij hem aan huis kwam om zijn godsdienst te propageren, had hij ook het volste recht die man buiten de deur te zetten. En men kon dan toch ook niet beweren dat hij, Bijkerk, zich schuldig maakte aan gewetensdwang.³⁹

Het vierde argument van de tegenstanders van het christelijk lager onderwijs was dat de sociaal-democratie buiten Nederland, met name die in Duitsland, op hetzelfde standpunt stond als zij. Godsdienst is privaatzaak, zo luidde

het standpunt van de Duitse partij, en uit dien hoofde kon men er niet voor zijn, ook in Nederland niet, dat de overheid godsdienstig gekleurd onderwijs bekostigde. Deze mening werd onder anderen verkondigd door Ceton, die groot gewicht toekende aan het oordeel van de Duitse sociaal-democratische partij, 'onze oudere broeder'. En ook in Duitsland waren er katholieken en gereformeerden die confessioneel onderwijs verlangden, wat dat betreft was er tussen Nederland en Duitsland niet zo veel verschil.

In de vijfde plaats stelden Ceton cum suis tegenover het argument van Troelstra, dat een verbod van de bijzondere lagere school de confessionele arbeiders in de armen van de confessionele bourgeoisie zou drijven, het standpunt dat dat wel niet zo'n vaart zou lopen. Immers, na de school kwam de praktijk des levens en die maakte de christelijke arbeiders toch wel rood. Zo zei Gorter bij voorbeeld in dit verband over de uiteindelijke politieke keus van de gelovige arbeiders: 'Maar ze moeten [tot ons] komen. Sterker dan alle geloof is de wetenschap. De wetenschap dat men het slecht heeft en het beter kan krijgen. En dat men het het allerbest kan krijgen door de soc. democratie te versterken. Die wetenschap overwint alle geloof.'⁴⁰ Men ziet dat de voorstanders van de SDOV-motie precies hetzelfde argument gebruikten als de tegenstanders, alleen verbonden zij er een andere conclusie aan.

Ten slotte hanteerden de aanhangers van het SDOV-standpunt – en dan natuurlijk met name de onderwijzers onder hen – ook nog een pedagogisch argument. Dat luidde dat men kinderen van de lagere-schoolleeftijd eigenlijk nog niet lastig mocht vallen met allerlei levensbeschouwelijke en politieke kwesties uit de wereld van de volwassenen. Deze opvatting begon rond 1900 in de wereld van het onderwijs in het algemeen veld te winnen⁴¹ en vond kennelijk veel aanhang in kringen van de SDOV. Zo heette het in een brochure over de schoolkwestie die door deze organi-

satie werd uitgegeven dat de opvoeding eiste 'dat al die dingen uit het onderwijs verdwijnen, die niet liggen onder 't bevattingsvermogen der kinderen, dus godsdienstige dogma's en politieke kwesties'. In het stelsel dat de SDOV voorstond, dat van de neutrale school, zouden 'alle invloeden, van welke partij of richting ook' buiten het onderwijs gehouden worden. 'Alleen de pedagogiek, de opvoedkunde, enkel 't oog gericht op wat 't kind kan verteren en nodig heeft, wars van alle dogma's en politieke kwesties, zal heersen in elke volksschool.'⁴²

Ook Gerhard deelde deze pedagogische opvatting. Volgens hem behoorde het onderwijs in levensbeschouwelijk opzicht neutraal te zijn.⁴³ Maar in tegenstelling tot de meeste SDOV'ers was hij direct bereid om zijn mening te relativeren en te erkennen dat andere opvoeders, met name christelijke, er in dezen een heel andere mening op na hielden. Zo zei hij dat zijn 'opvatting van neutraliteit ook een sekteopvatting [was]. Een goed katholiek of anti-revolutionair *moet* een andere opvatting hebben.'

Een ander pedagogisch argument tegen het christelijk onderwijs dat door de SDOV naar voren werd gebracht was dat kinderen juist wel met politieke en levensbeschouwelijke kwesties in aanraking moesten worden gebracht, maar dan niet met die van slechts één richting, maar van meerdere. Zo luidde het in de genoemde brochure van de SDOV: 'De onderwijzer kan bij een zaak, waarover bij de partijen der grote mensen verschil van mening bestaat, de mening van *zijn* partij alleen meedelen aan de kinderen en zeggen, dat dit *de* waarheid is. Dat is *niet* neutraal. Maar waarom zou de onderwijzer niet evengoed verschillende meningen over deze zaak kunnen meedelen en dan *niet* zeggen, welke daarvan *de* waarheid is, maar de beslissing daarover aan 't vroeger of later zelfstandig oordeel der kinderen overlaten? Dat *kàn* en *dàt* is neutraal!'⁴⁴ Men ziet dat deze redenering strijdig is met de eerder genoemde

volgens welke kinderen helemaal niet met levensbeschouwingen van de volwassenen geconfronteerd moeten worden. Toch werden beide standpunten in dezelfde SDOV-brochure verkondigd.

Visies op de godsdienst

De hierboven beschreven standpunten van voor- en tegenstanders van de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder lager onderwijs hebben naar mijn mening veel te maken met hun verschillende visies op het verschijnsel godsdienst. Het is dan ook interessant om daarop in te gaan. Gesteld kan worden – en verwonderlijk is dat natuurlijk niet – dat de voorstanders een positievere kijk op de godsdienst hadden dan de tegenstanders. De voorstanders zagen veel meer in dat de godsdienst op zich van waarde was, voor veel mensen een grote betekenis had en als verschijnsel wel niet snel zou verdwijnen, ook al zagen zij als historisch materialisten wel in dat de godsdienst een onderdeel was van de bovenbouw, als zodanig bepaald werd door de onderbouw en dus slechts tot op zekere hoogte een zelfstandige grootheid vormde.

Ook deze ideeën werden weer het duidelijkst en het meest uitgesproken door Troelstra verwoord. In de eerste plaats stond Troelstra niet geheel afwijzend tegenover het christelijk geloof op zich. Volgens hem moest onderscheid worden gemaakt tussen de revolutionaire en de reactionaire elementen hierin. Veel sociaal-democraten zagen alleen de laatste. Maar de revolutionaire elementen ontbraken volgens Troelstra zeker niet. Zo wees hij erop dat vóór 1789 bijna alle revoluties waren gestreden ‘onder het teken van het kruis’ en dat ‘in de Evangeliën een groot stuk communisme zit’. In ‘het theologisch bolwerk, waarachter de kapitalistenklasse zich heeft verschanst’ zitten ‘heel mooie gave stenen die wij eruit willen halen om ze als werpstenen te gebruiken’.⁴⁵

Verder wees Troelstra er herhaaldelijk op dat het geloof, zeker in Nederland, een sterke realiteit was. Zo zei hij bij een bepaalde gelegenheid dat er 'in het volk' nog een grote 'godsdienstliefde' zat.⁴⁶ En bij een andere gelegenheid zei hij dat voor de christelijke arbeider zijn geloof 'het hoogste is'; iets 'waarmee hij opstaat en naar bed gaat'.⁴⁷ En weer een andere keer heette het, toen hij het had over de ideeën van de antirevolutionairen met betrekking tot het onderwijs: 'Laten wij sociaaldemokraten maar erkennen, dat wij hier te doen hebben met een geval van de macht der idee. Wij kunnen de ideeën wel economisch verklaren, maar daarmee is de idee nog niet verdwenen.'⁴⁸ En Troelstra meende ook dat het geloof nog heel lang een realiteit zou blijven. Sterker nog, hij vroeg zich zelfs af of de mens wel ooit buiten het geloof zou kunnen. Voor hem was het maar zeer de vraag of 'ooit de raadselen van natuur en leven voldoende zullen worden opgeklaard' en of de 'zielesmarten der menschen ook bij de beste maatschappelijke inrichting wel in die mate zullen wijken, dat de behoefte aan een godsgeloof zich niet meer zal doen gelden'.⁴⁹

Ten slotte was Troelstra van mening dat het historisch materialisme geen alternatief bood voor het geloof. Het historisch materialisme was een 'methode van werken' om 'de maatschappij te leren kennen'. Maar het was geen levensbeschouwing.⁵⁰ En elke poging om haar als zodanig en exclusief aan de partij op te dringen wees hij af.⁵¹ Dit laatste deed ook Schaper. In zijn reactie op het artikel van Henriëtte Roland Holst in *De Nieuwe Tijd* stelde hij dat socialist zijn – in casu 'voorzitter van het kollektief bezit van grond en arbeidsmiddelen' – niet synoniem was met ongelovig zijn. En als Gorter stelde dat dit wel zo was en zei dat 'de sociaaldemokraten in de plaats der godheid stellen het geluk der menschheid' dan kwam Schaper daar 'met kracht' tegen op. Hij vond dat Gorter niet het recht had anderen zijn 'stramme en onmogelijke opvatting van het

historisch materialisme' op te leggen.⁵² En op het Groninger congres zei Schaper dat als de partij in die zin antigodsdienstig zou worden hij eruit zou gaan, waarop Troelstra hem bijviel en riep: 'Ik ook.'⁵³

De tegenstanders van de financiële gelijkstelling namen een veel extremer historisch materialistisch standpunt in bij hun benadering van het verschijnsel godsdienst. Voor hen was de godsdienst slechts een element uit de bovenbouw en hoefde als zodanig niet al te serieus genomen te worden. Deze opvatting vindt men op twee manieren uitgewerkt. In de eerste plaats is er de redenering dat de godsdienst, als onderdeel van de bovenbouw, op het punt staat te verdwijnen. Deze redenering treft men aan in het artikel van Henriëtte Roland Holst in *De Nieuwe Tijd*. Zij stelde daarin dat de godsdienst een verschijnsel was van voorbijgaande aard. Immers, elke fase van de maatschappelijke ontwikkeling brengt zijn eigen, specifieke, wereldbeschouwing voort. De godsdienst is die van een vroegere fase. Met de onvermijdelijke verandering van de maatschappij van een kapitalistische in een socialistische zal ook de godsdienst onherroepelijk verdwijnen en zal er de socialistische wereldbeschouwing voor in de plaats komen. Deze overtuiging hoeft niet te leiden tot een de godsdienst vijandige gezindheid. Integendeel, ook zij die nog geloven zijn volgens schrijfster van harte welkom in de sociaal-democratische beweging. 'Tot hen zeggen wij, "komt, wat ook uw geloof zij" en voegen erbij "dit is het onze", en denken erbij, "dit zal ook het uwe worden."⁵⁴

In de tweede plaats vinden we de redenering dat de godsdienst als element uit de bovenbouw geen op zichzelf staand verschijnsel is, maar – bepaald als het is door de onderbouw – een verkapt economisch belang, een klassebelang. Volgens deze redenering was de schoolstrijd der confessionelen dan ook eigenlijk geen geestesstrijd maar een economische strijd. Zo heette het in de al eerder genoem-

de SDOV-brochure over de schoolkwestie: 'Wij, sociaal-demokraten, die niet tevreden zijn met de schijn, maar tot de werkelijkheid doordringen, zien in deze schoolstrijd 't verzet van de kleine burger en 't "jonkerdom" tegen de heersende geldklasse [...] Wij staan dan ook twijfelend tegenover de bewering, dat de schoolstrijd was 'n geloofsstrijd en dat de roep om biezondere "christelijke" volkscholen is opgekomen diep uit de gewetens van 't volk.'⁵⁵ En Bijkerk formuleerde het op een debatavond aldus: 'Het sekte-geloof [Bijkerk bedoelt hiermee het christelijk geloof] is een kapitalistische levensbeschouwing, dus ook een kapitalistisch belang, gehuld in het kleed van den godsdienst. Daarom hoeft spr. met het zgn. recht der ouders [op bijzonder onderwijs voor hun kinderen] geen rekening te houden, want daarachter verbergt zich het klassebelang.'⁵⁶

Naast deze, meer theoretische historisch materialistische benadering van het verschijnsel godsdienst vindt men bij de aanhangers van de SDOV-motie nog een aantal meer terloopse uitlatingen waaruit eveneens een weinig positieve waardering van het fenomeen religie blijkt. Zo trok Ceton in een reactie op uitlatingen van Troelstra in twijfel of er bij de Nederlandse christenen wel sprake was van echte godsdienstliefde. Hij schreef: 't Gehele katholicisme berust op gezag [...] die grote godsdienstliefde [heb ik] bij katholieken [n]ooit kunnen ontwaren. 't Enige wat ik ooit zag, was blind fanatisme.' En bij de protestanten was het volgens Ceton al niet veel beter.⁵⁷ En in een verslag van een debatavond waar onder anderen Bijkerk het woord voerde, lezen we: 'Godsdienst, de meeningen omtrent het bovennatuurlijke, beschouwt spr., als kleeding bijv., bijzaak, privaatzak, en evenmin als hij wil dat aan een dame balcostuums worden geleverd op staatskosten, wil hij godsdienstig onderwijs op staatskosten laten leveren.'⁵⁸ En tot slot verwijst ik naar een passage in de reeds een paar keer

genoemde SDOV-brochure waarin een christelijke schoolvereniging wordt vergeleken met een vereniging voor de schapenfokkerij. In die passage wordt gereageerd op een opmerking van Troelstra, dat in Nederland de kerk net als elke andere particuliere vereniging het recht heeft scholen op te richten op de grondslag van zijn specifieke levensbeschouwing. En er volgt dan: 'Maar stel, dat welke particuliere vereniging ook, bij de staat kwam en eiste: voor mijn partikuliere mening, b.v. omtrent schapenfokkerij of iets dergelijks, zal in deze publieke zaak gewerkt moeten worden door de staat. Wie zou 't dan in zijn hoofd krijgen, te zeggen: daar heeft die partikuliere vereniging *recht op!*'⁵⁹

Het taktiekdebat

Uit de discussie over de schoolkwestie ontwikkelde zich ook een felle polemiek over het politieke beleid van Troelstra in het algemeen. Hiermee begon het zogeheten taktiekdebat dat uiteindelijk zou uitlopen op het royement van de linkse marxisten op het Deventer congres van 1909. Het debat begon met het reeds een paar maal aangehaalde artikel van Henriëtte Roland Holst in *De Nieuwe Tijd* van maart 1902. Daarin stelde zij dat de SDAP bloot stond aan de verleiding te snel te willen groeien, vooral in het noorden van het land, waar de partij haar eerste machtsbasis had gelegd. Hier trof men veel kleinburgerlijke elementen aan, boeren en arbeiders, onder wie grote ontevredenheid bestond over de gevolgen van de agrarische crisis. Veel van deze elementen waren calvinistisch georiënteerd. Het gevaar bestond dat de SDAP haar koers te veel op deze groepen ging afstemmen en het socialistisch beginsel daarbij zou verzaken. Volgens schrijfster was dit te zien aan de politiek van de partij inzake de agrarische kwestie en de bijzondere school. Het beginsel eiste echter dat de partij nooit iets deed dat de middelen waarmee de arbeidersklasse werd

onderdrukt kon versterken. De bijzondere school was zo'n middel en wat Troelstra wilde was dat middel versterken. Daarmee zette hij het beginsel in de hoek en maakte hij zich schuldig aan opportunisme. Dat zou misschien sommige calvinistische arbeiders en kleine burgers in de beweging brengen maar het gevaar bestond dat de partij door deze toevloed van 'onrijpe' elementen van socialistisch in kleinburgerlijk zou veranderen. In een ander artikel verweet Henriëtte Roland Holst Troelstra in het algemeen te weinig waardering te hebben voor de theorie en te veel oog te hebben voor de praktische politiek.⁶⁰

Troelstra nam deze kritiek hoog op. In drie lange artikelen in *Het Volk* haalde hij fel uit naar Roland Holst en haar medestanders.⁶¹ Hij verwierp de beschuldiging van opportunisme en verweet zijn tegenstanders een valse tegenstelling te creëren tussen degenen die het socialistisch beginsel hoog hielden en zij die het beginsel verzaakten. Ook hij, Troelstra, ging uit van een beginsel, namelijk niets te doen dat de klassenstrijd in Nederland zou verzwakken. Welnu, een bestrijding van de bijzondere school zou de eenheid van de Nederlandse arbeidersklasse verzwakken en daarmee de klassenstrijd. Hij erkende ieders recht om in dezen een andere tactiek te verdedigen, 'maar men zal dienen te erkennen dat ook hij hier uitgaat van het "principieele standpunt" en van het eerlijke streven, om deze kwestie zoo zuiver mogelijk in den geest van den klassenstrijd op te lossen'. Op zijn beurt verweet hij zijn opponenten een overwaardering van de theorie. Zij probeerden 'een politiek-ekonomische arbeiderspartij' om te zetten in een 'propagandaklub voor het historisch materialisme'. En, zo voegde hij er vinnig aan toe, terwijl zij ons verwijten 'de plattelandsbevolking te [willen] revolutioneeren' besteden zij 'maar al te veel tijd en moeite aan de studeerende zoon-tjes der groote bourgeoisie, alsof van daaruit de beweging moest worden groot gemaakt'. Henriëtte Roland Holst en

Gorter moesten eerst maar eens 'het bewijs leveren, dat zij de kunst verstaan, om hunne wetenschap in praktijk te brengen'. Verder verweet hij de oppositie dat zij 'wetenschap en beweging', twee 'noodzakelijke elementen der sociaaldemocratie', door hun optreden met elkaar in conflict brachten, in plaats van elkaar te laten versterken. En tot slot luidde zijn klacht, dat zij 'die steeds tegen den vijand in het vuur moeten zijn', 'hun halve kracht' moeten besteden aan partijgenoten die hen 'bestoken'. En aan de vooravond van het congres, waar Troelstra bovengenoemde verwijten nog eens herhaalde, sprak hij de veronderstelling uit dat het overwaarden van de theorie door zijn opponenten waarschijnlijk veroorzaakt werd door het feit dat 'zij, teveel op een hoopje bijeen, te weinig in ons praktisch werken zijn betrokken'. Hij juichte het dan ook toe dat op het Groninger congres Henriëtte Roland Holst werd gekozen tot lid van het partijbestuur.⁶²

Het congres

We hebben kunnen zien dat het debat over de schoolkwestie en de tactiek van de partij af en toe behoorlijk fel werd gevoerd. Nu en dan kreeg de strijd ook een persoonlijk tintje doordat, vooral van de kant van de partijleiding, ook hatelijkheden van meer persoonlijke aard werden gewisseld. Zo had Schaper het over degenen – daarbij doelend op Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter – die 'pas eenige jaren uit de sfeer van dekadent-poëtische bespiegelingen' waren geraakt en nu 'hun opvattingen van het beginsel als de ware en de juiste uitbazuinen'.⁶³ En Troelstra sprak, dezelfde op het oog hebbend, van 'nieuw-wetsche priesters, die uwe rechtzinnigheid keuren en u verdommen als ge niet naar hun model den strijd voert'.⁶⁴ Dat alles deed de onderlinge verstandhouding en de stemming in de partij natuurlijk geen goed.⁶⁵ De verwijten van

opportunistie maakten dat Troelstra op een gegeven moment het hoofdredacteurschap van *Het Volk* eraan wilde geven. Het partijbestuur wist hem echter te bewegen aan te blijven.⁶⁶ En in een hoofdartikel aan de vooravond van het congres schreef Troelstra dat 'menigeen met bezwaard gemoed' naar het congres ging vanwege de discussies over de schoolkwestie.⁶⁷

Op het congres in Groningen werd de hele discussie over de schoolkwestie nog eens over gedaan. Nieuwe standpunten kwamen hier niet naar voren en ook slaagde men er niet in de tegenstellingen tussen de voor- en tegenstanders van de gelijkstelling van het bijzonder onderwijs te overbruggen. Aan het eind van de eerste congresdag, die grotendeels aan de schoolkwestie was gewijd, werd dan ook besloten een commissie te benoemen die vóór de volgende dag een resolutie moest opstellen waarmee beide partijen zich konden verzoenen. Maar ook deze commissie slaagde er niet in tot een compromisvoorstel te komen. Zij kwam op de tweede congresdag naar voren met een meerderheidsmotie, ondertekend door de commissieleden Troelstra, Vliegen, Schaper en Geertsma, en een minderheidsmotie, ondertekend door Gorter, Bijkerk en Mendels. Nadat beide moties waren toegelicht, door respectievelijk Vliegen en Mendels, werd tot stemming overgegaan. Daarbij werd de meerderheidsmotie van de commissie met 72 tegen 33 stemmen door het congres aangenomen. De inhoud van deze motie, de zogeheten Groninger schoolmotie, luidde als volgt:

Het Congres der S.D.A.P. stelt den Staat den eisch te zorgen, dat overal algemeen verplicht kosteloos voldoende lager onderwijs worde gegeven,

acht hiervoor noodig de verheffing van het peil der lagere school met betaling aller kosten door en onder deskundig toezicht van den Staat,

constateert dat een groot deel der arbeidende klasse in Nederland voor zijn kinderen godsdienstig onderwijs eischt en acht het ongewenscht het daarin tegen te werken, daar de sociaal-democratie de eenheid der arbeidende klasse tegen geloovige en ongeloovige kapitalisten op maatschappelijk gebied niet ter wille van theologische geschilpunten heeft te verstoren,

stelt aan de bijzondere school dezelfde materiele eischen als aan de openbare, ook wat betreft de positie der onderwijzers, wier zelfstandigheid door den Staat moet worden gewaarborgd evenals de vrijheid van keuze der ouders,

en verklaart zich alleen onder geheele voldoening aan deze voorwaarden voor maatregelen, welke de gelijkstelling van de bijzondere school met de openbare beoogen.⁶⁸

Hoewel de verschillen van mening over de schoolkwestie op het congres niet werden opgelost, is het er toch ook niet tot een hooglopende ruzie gekomen. De minderheid legde zich neer bij het meerderheidsbesluit. De reacties op het congres in de socialistische pers waren dan ook opgelucht.⁶⁹ Ook Troelstra toonde zich, in zijn nabeschouwing over het congres, duidelijk tevreden over de wijze waarop de schoolkwestie was opgelost. Hij hoopte dat de benoeming van Henriëtte Roland Holst tot lid van het partijbestuur zou bijdragen aan het versterken van de band tussen 'de intellektueelen en de arbeiders'. Verder sprak hij uit dat de schoolstrijd er gelukkig niet een was geworden tussen de arbeiders onderling om het geloof, en er nu een kon worden 'van de arbeiders tegen konservatieve en klerikale heeren om kosteloos goed onderwijs'. 'Geen domhouden van het volk door bizondere scholen', moest nu de leus worden.⁷⁰

In de jaren na 1902 bleef de SDAP trouw aan het standpunt neergelegd in de Groninger schoolmotie. Voornaamste richtsnoer van het onderwijsbeleid werd: meer geld voor en verbetering van de kwaliteit van het onder-

wijs, zowel van het openbaar als van het bijzonder. En meer toezicht van de overheid op het laatste. Aan de onderwijs-pacificatie die de regering-Cort van der Linden tijdens de Eerste Wereldoorlog bracht, en waarmee definitief een eind werd gemaakt aan de schoolstrijd, werd door de SDAP ten volle meegewerkt. Wel ontstond toen weer een oppositie binnen de partij tegen de financiële gelijkstelling, en ook toen met flinke steun in onderwijskringen, maar evenals in 1902 slaagde deze stroming er niet in het beleid van de partij in haar richting om te buigen.⁷¹

Samenvatting

Door voor- en tegenstanders van de Groninger schoolmotie werden verschillende argumenten naar voren gebracht om hun standpunt te verdedigen. Een zwaarwegend argument voor de voorstanders was het principe van de geestelijke vrijheid. Met name door Troelstra werd dit beginsel met kracht verdedigd. Voor hem was socialisme onverenigbaar met geestelijke dwang en dictatuur. Socialisme betekende in zijn ogen vrijheid van geloofsovertuiging en vrijheid om deze tot uitdrukking te brengen. In dit verband werd door hem gewezen op Nederlands lange traditie van geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid, een traditie die zeker ook door de sociaal-democraten in ere moest worden gehouden en voortgezet.

Een belangrijk argument voor Troelstra om een eind te willen maken aan de schoolstrijd was ook dat naar zijn mening de schoolstrijd de hoofdoorzaak was van de zijns inziens verkeerde antithese in de Nederlandse politiek, die tussen godsdienstig rechts en niet-godsdienstig links. Die antithese moest vervangen worden door de maatschappelijke antithese tussen kapitaal en arbeid. Pas dan zou het mogelijk zijn de confessionele arbeiders los te weken van de christelijke partijen. Een strijd tegen de bijzondere

school achtte Troelstra noodlottig voor deze door hem gewenste ontwikkeling. Hij zou christelijke arbeiders en christelijke bourgeoisie op één hoop gedreven houden.

Een derde argument van de voorstanders van de Groninger schoolmotie was de verbetering van de kwaliteit van het volksonderwijs. Als de overheid meer geld aan het bijzonder onderwijs zou geven, zou men tegelijkertijd hogere eisen kunnen stellen aan de kwaliteit ervan. Het ging bij het bijzonder onderwijs uiteindelijk om niet minder dan een derde van de volksjeugd en de verhoging van haar ontwikkelingspeil zou de arbeidersbeweging als geheel alleen maar ten goede kunnen komen. En ook gold hierbij: hoe ontwikkelder een gelovige arbeider, hoe minder vatbaar hij zou zijn voor domhouderij door dominee of pastoor.

Het voornaamste argument van de tegenstanders van de Groninger motie was de stelling dat bijzonder onderwijs slecht was voor de klassenstrijd. De bijzondere school voedde de christelijke arbeidersjeugd op in antisocialistische zin. Daarom zou de bijzondere school moeten verdwijnen. Het beginsel van de geestelijke vrijheid moest hier wijken voor het beginsel van de klassenstrijd. Het socialistische doel heiligde hier het middel van de geestelijke onderdrukking.

De opvattingen van de voor- en tegenstanders van de Groninger motie stonden niet los van hun verschillende waardering van het verschijnsel godsdienst. Bij Troelstra bestond een zekere mate van positieve waardering van het geloof. Hij zag dat voor veel mensen de godsdienst een grote waarde had en als levensbeschouwing niet kon worden vervangen door het historisch materialisme. Voor Ceton en de zijnen had het geloof slechts een geringe waarde. Als element uit de bovenbouw was het uiteindelijk gedomd te verdwijnen met de onvermijdelijke verandering van de onderbouw, en als element uit de bovenbouw was godsdienst ook eigenlijk een verkapt economisch belang.

Daarom hoefden de socialisten ook niet zo omzichtig te zijn met de bestrijding van dit verschijnsel. Op dit punt zien we dus een duidelijk verschil tussen de meer gematigd historisch-materialistische opvattingen van Troelstra en een meerderheid van de partij en de meer extreme variant ervan bij de uiterst linkse oppositie.

Het debat over de schoolkwestie vormde ook de directe aanleiding voor het uitbreken van het zogenoemde taktiekdebat tussen Troelstra en de groep rond *De Nieuwe Tijd*, een debat dat na 1902 nog jaren zou voortduren. Troelstra werd er door zijn tegenstanders van beschuldigd een opportunistische koers te varen die erop gericht was christelijke arbeiders te winnen door het laten verwateren van de socialistische beginselen. Hiertegen verweerde hij zich met grote heftigheid. Hij maakte zijn tegenstanders uit voor studeerkamersocialisten die eerst nog maar eens moesten bewijzen dat zij hun socialistische ideeën in praktijk konden brengen. Het was vooral door het taktiekdebat dat de persoonlijke verhoudingen tussen Troelstra en de linkse oppositie verslechterden.

De meningen over de schoolkwestie liepen zo sterk uiteen, dat zij op het congres niet te overbruggen waren. Zowel voor- als tegenstanders van de gelijkstelling van het bijzonder lager onderwijs brachten eigen moties naar voren. De tegenstanders behaalden echter geen meerderheid. Zij legden zich wel bij de meerderheidsbeslissing neer.

Kijken wij terug op de strijd in de SDAP over de schoolkwestie, dan zien wij dat zich in 1902 reeds duidelijk de breuk van 1909 aftekent. Degenen die in 1902 het felst tegenover Troelstra staan in hun bestrijding van de vrijheid van het bijzonder onderwijs, zoals Henriëtte Roland Holst, Gorter en Ceton, zullen ook tot degenen behoren die de SDAP in 1909 verlaten. Met dien verstande dat dat voor Henriëtte Roland Holst een paar jaar later het geval zou zijn. Veelbetekenend is in dit verband ook dat de SDP direct

in 1909 de eis van de verplichte neutrale staatschool op haar program plaatste. En ook in 1916 zou de SDP zich fel keren tegen de door het kabinet-Cort van der Linden voorgenomen onderwijspacificatie.⁷²

Wat men zich in 1902 ook al ziet aftekenen is de kloof tussen de democratisch-socialisten enerzijds, voor wie de geestelijke vrijheid een absolute waarde is, en de latere communisten anderzijds, voor wie het doel van de klasstrijd alle middelen heiligt, ook als dat de geestelijke onderdrukking van andersdenkenden inhoudt. In dit verband wil ik wijzen op Troelstra's biograaf Johan Winkler die het opmerkelijk vond dat Troelstra reeds in 1909 waarschuwde voor de 'doctrinaire dictatuur' waarop de richting-Wijnkoop volgens hem moest uitlopen.⁷³ De debatten over de schoolkwestie tonen aan dat Troelstra reeds zeven jaar daarvoor een profetische blik in dezen bezat.

Op één punt hebben de tegenstanders van de Groninger motie gelijk gekregen, namelijk met hun vrees dat door de financiële gelijkstelling het bijzonder onderwijs het openbaar op den duur zou overvleugelen. Was in 1902 twee derde van het lager onderwijs openbaar en een derde bijzonder, in de jaren-1950 was de verhouding precies omgekeerd. In 1957 bezocht 28% van de lagere schooljeugd de openbare en 72% de bijzondere school. En hun vrees dat het bijzonder onderwijs een negatieve invloed zou hebben op het ontvankelijk maken van de christelijke arbeidersjeugd voor het socialisme is tot op zekere hoogte ook bewaarheid. Tenminste als men Lijphart mag geloven, die stelt dat het 'verzuilde onderwijs de voornaamste rol' heeft gespeeld 'in het doen voortbestaan van de maatschappelijke verzuildheid'.⁷⁴

Noten

1—Erik Hansen, 'Marxism, Socialism and the Dutch Primary Schools', in: *History of Education Quarterly*, Winter 1973, p.367-391.

2—Frits de Jong Edz., 'Wij willen ellende wenden'. Een eeuw sociaal-demokratische antwoorden op maatschappelijke uitdagingen. Amsterdam 1984.

3—De motie luidde aldus: *De s.d.o.v. van mening, dat de mogelijkheid niet is buitengesloten dat de arbeiders-vertegenwoordigers in deze zittingsperiode over de al of niet invoering van de Vrije School een uitspraak hebben te doen en deze kwestie dus urgent is;*

dat de sectaire school 't organiseeren van de arbeiders in de klassestrijd krachtig tegenwerkt en 't peil van algemeene ontwikkeling verlaagt;

dat slechts zulk onderwijs goed kan genoemd worden, dat vrij is van staatkundige en godsdienstige dogma's;

is bovendien van mening, dat godsdienst is privaatzak, waar mede de sociaal-demokrasie als zodanig niets te maken heeft;

dat dus geen staatsgelden mogen gebruikt worden voor kerkelijke en godsdienstige doeleinden;

dat derhalve geen subsidie mag worden verleend aan scholen met bovenstaande doeleinden opgericht;

acht het de plicht van de Staat te zorgen voor voldoende wereldlijk onderwijs aan al zijn leden, 't aan de ouders overlatende, of zij hun kind ook buiten de school willen onderwijzen of doen onderwijzen in de godsdienst;

neemt in haar program op: De verplichte Staatsschool, neutraal in godsdienstig en politiek opzicht;

acht het de plicht der Nederlandsche Soc.-Demokrasie te ijveren tegen de Vrije School, dus op te treden tegen elke meerdere subsidiëring van de biezondere school;

hoewel in beginsel de s.d.a.p. behoort te zijn voor de algemene, verplichte volksschool, acht het 't beste aan de s.d.a.p. over te laten

te beoordelen, of taktiese redenen misschien noodzakelik maken, zich ten minste voorlopig bij de bestaande toestand neer te leggen.

Bron: *De Nieuwe Tijd* 7 (1902), p. 119-120.

4—*Het Volk* 12-2-'01.

5—*Het Volk* 5-2-'02.

6—*Het Volk* 21-12-'01.

7—*Het Volk* 12-2-'02.

8—23 en 30 maart en 6 april 1901.

9—*Het Volk* 12-2-'02.

10—Zie o. a. J. Winkler, *Pieter Jelles Troelstra*, Amsterdam 1933, p. 107 en van dezelfde schrijver *Profeet van een nieuwe tijd*, Amsterdam 1948, p. 74-75.

11—*Het Volk* 26-1-'02.

12—Verslag van het achtste congres der SDAP op 30 en 31 maart 1902. Amsterdam, z. j., p. 13.

13—*Het Volk* 21-2-'02.

14—*Het Volk* 12-2-'02.

15—*Het Volk* 28-3-'02.

16—Verslag achtste congres, p. 13.

17—*Het Volk* 18-3-'02.

18—*Het Volk* 21-2-'02.

19—*Het Volk* 27-2-'02.

20—Verslag achtste congres, p. 12.

21—*Het Volk* 19-2-'02.

22—*Het Volk* 21-2-'02.

23—*Het Volk* 27-2-'02.

24—De serie vindt men in de nummers van 23 en 30 maart en 6 april 1901.

25—*Het Volk* 29-1-'02. Soortgelijke uitspraken deed Troelstra in *Het Volk* van 21-12-'01 en 5-2-'02.

26—Verslag achtste congres, p. 13.

27—*Het Volk* 12-2-'02.

28—*Het Volk* 27-2-'02.

29—Vergelijk noot 3.

30—*Het Volk* 2-4-'01.

- 31— *Het Volk* 18-2-'02.
- 32— *Het Volk* 20-2-'02.
- 33— *De Nieuwe Tijd*, 7 (1902), p. 195-209.
- 34— *Het Volk* 25-3-'02.
- 35— Verslag achtste congres, p. 21.
- 36— Zie bij voorbeeld Ceton in *De Nieuwe Tijd* 7 (1902), p. 49; Bijkerk in *Het Volk* 18-2-'02, verslag van een debat-avond in Haarlem tussen Bijkerk en Troelstra.
- 37— O. a. bij Saks in *De Nieuwe Tijd* 7 (1902), p. 218; Loop-uit in *Het Volk* van 25-12-'01; Mendels op het Groninger congres, congresverslag p. 21.
- 38— *Het Volk* 22-2-'02.
- 39— *Het Volk* 18-2-'02.
- 40— *Het Volk* 20-2-'02.
- 41— Zie L. Dasberg en J.W.G. Jansing, *Meer kennis meer kans. Het Nederlandse onderwijs 1843-1914*. Haarlem 1978, p. 82.
- 42— *Tegen de vrije school*. Een pleidooi voor de verplichte staatsschool van het hoofdbestuur der s.d.o.v. Amsterdam, z.j., p. 20. Zie ook Ceton in *De Nieuwe Tijd* 7 (1902), p. 45; en de onderwijzer (?) G.J. Wannink in *Het Volk* van 19-3-'02.
- 43— *Het Volk* 11-1-'02.
- 44— *Tegen de vrije school*, p. 21.
- 45— *Het Volk* 24-12-'01, verslag van een rede van Troelstra voor een cursusvergadering in Haarlem.
- 46— Ibidem.
- 47— Verslag achtste congres, p. 12.
- 48— *Het Volk* 6-3-'02, verslag van een debat tussen Troelstra en Bijkerk.
- 49— *Het Volk* 12-2-'01.
- 50— *Het Volk* 30-3-'02.
- 51— Zie ook *Het Volk* 9-4-'02.
- 52— *Het Volk* 19-3-'02.
- 53— Verslag achtste congres, p. 7.
- 54— *De Nieuwe Tijd* 7 (1902), p. 204-206.
- 55— *Tegen de vrije school*, p. 6.

- 56— *Het Volk* 25-1-'02.
- 57— *De Nieuwe Tijd* 7 (1902), p. 116.
- 58— Zie noot 56.
- 59— *Tegen de vrije school*, p. 25.
- 60— *Het Volk* 25-3-'02.
- 61— *Het Volk* van 12-3, 15-3 en 18-3-'02.
- 62— *Het Volk* 30-3-'02.
- 63— *Het Volk* 28-3-'02.
- 64— *Het Volk* 30-3-'02.
- 65— Zie bijvoorbeeld G.W.B. Borrie, F.M. Wibaut. *Mens en magistraat*. Assen 1968, p. 49-50.
- 66— Zie Borrie, p. 54.
- 67— *Het Volk* 30-3-'02.
- 68— Verslag achtste congres.
- 69— Zie een overzicht van de commentaren in de socialistische pers in *Het Volk* van 8-4-'02.
- 70— *Het Volk* 3-4-'02.
- 71— Zie P.J. Troelstra, *Groei*, p. 295-297 en *Storm*, p. 39-44; W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel III, p. 204-212.
- 72— Zie o. a. A.J. Koejemans, *David Wijnkoop*. Amsterdam 1967, p. 151 e. v.
- 73— Winkler, *Profeet van een nieuwe tijd*, p. 102.
- 74— A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam 1968, p. 57.

AOW

Hilda Verwey-Jonker en de ouderen-
emancipatie

Socialistische bevolkingspolitiek

De oudedagsvoorziening in Nederland: toen, nu en in de toekomst

Op 2 januari 1957 was het eindelijk zover: minister van Sociale Zaken Suurhoff (PvdA) reikte in het gebouw van de Raad van Arbeid in Amsterdam de eerste AOW-uitkering uit aan de zeventigjarige belastingambtenaar A. Bakker uit de plaatselijke Boterdiepstraat. Voor het eerst was er bij de opbouw van het stelsel van sociale zekerheid in Nederland een echte *volksverzekering* tot stand gekomen: een voorziening die zich niet beperkte tot de werknemers, maar – met uitzondering van de gehuwde vrouwen – alle inwoners betrof die de vijfenzestigjarige leeftijd hadden bereikt, ongeacht hun inkomen en ongeacht hun maatschappelijke positie.

Suurhoff had een knap stuk werk afgeleverd. De opzet van de AOW was uiterst simpel, vereiste geen gigantisch (en kostbaar) uitvoerings- en controleapparaat en kwam op elegante wijze tegemoet aan de uiteenlopende standpunten die links en rechts al tientallen jaren in Nederland waren verkondigd over de grondslagen van een door de overheid geregelde oudedagsvoorziening. In de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel gaf Suurhoff dan ook met recht blijk van zijn tevredenheid: 'In ons geestelijk en politiek zo rijk geschakeerde land is het tot stand brengen van een voor een meerderheid aanvaardbaar compromis vaak noodzakelijk en in zich ook in het geheel niet verwerpelijk. Toch kleeft aan compromis-oplossingen het nadeel, dat zij vrijwel niemand geheel bevredigen, omdat zekere halfslachtigheid daarbij niet te vermijden is. Bij de definitieve oplossing van het probleem der oudedagsvoorziening

behoeft nu eens niet met een compromis genoeg genomen te worden. De voorgestelde oplossing is, in stede van een niemand bevredigend compromis, een synthese, die uit een jarenlange worsteling met de problematiek thans tevoorschijn komt.'

De 'jarenlange worsteling met de problematiek' waar Suurhoff op duidde begon al aan het eind van de negentiende eeuw. Het was de tijd waarin de industrialisatie van Nederland op gang kwam en de nadelige bijverschijnselen daarvan voor het groeiende leger van arbeiders steeds duidelijker aan het licht traden. De 'sociale kwestie' kwam op de politieke agenda; de socialistische beweging kreeg voet aan de grond. Aanvankelijk was deze een weinig samenhangend samenraapsel, maar weldra kwam het democratisch socialisme, belichaamd in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), als dominante stroming naar boven. Elkaar beconcurrerende socialistische, christelijke en 'burgerlijke' hervormingszin zorgde voor enige verbetering in de arbeidsomstandigheden, maar daarmee waren de ouden van dagen niet geholpen, omdat zij juist niet meer werkten maar vaak wél in behoeftige omstandigheden verkeerden. Pensioenen bestonden in die tijd amper en de oudjes waren dus aangewezen op steun van familieleden en, als die het lieten afweten, op kerkelijke of burgerlijke liefdadigheid of de bedeling.

Schrijnend kon het probleem 'oud en arm' zeker zijn. Een verklaring van het hoofdbestuur van de Algemene Nederlandsche Timmerliedenbond in *Het Volksdagblad* van 4 juni 1896 riep op tot actie voor de ouden van dagen: 'Een van de afzichtelijkste wondeplekken in onze samenleving is deze, den ouden werker, krom en misvormd, op genade of ongenade overgeleverd te zien aan de liefdadigheid. Bij alle onrecht dat den arbeider wordt aangedaan is geen zoo afschuwelijk, geen vervult een rechtgeaard mensch met meer

deernis, dan 't gezicht van den ouden werkman, die alles gaf wat hij had, met aalmoezen of in gestichten den avond van zijn leven (?) te zien eindigen.'

Maar erg omvangrijk was het vraagstuk aan het eind van de negentiende eeuw nog niet, domweg omdat de bejaarden nog maar een klein deel van de bevolking uitmaakten. De gemiddelde levensverwachting was aanzienlijk lager dan tegenwoordig; voor arbeiders gold dat in nog sterkere mate.

De bemoeienis van het parlement met de ouderdomsverzekering begon in feite op 20 april 1889, toen een wetsontwerp werd ingediend voor de benoeming van een Staatscommissie, die opdracht zou krijgen gegevens te verzamelen over 'de maatschappelijke toestanden der arbeiders'. Op 19 januari 1890 werd deze commissie, met als voorzitter mr. W.F. Rochussen, ingesteld. In de troonrede van 1891 werden 'maatregelen tot verzekering van het lot van oude of verminkte werklieden' aangekondigd. De commissie Rochussen moest maar met voorstellen komen.

In 1894 verscheen het eindverslag van de commissie. 'Wettelijke regeling van verplichte verzekering van werklieden tegen invaliditeit tengevolge van ouderdom' werd aanbevolen. Het geld hiervoor zou moeten worden opgebracht door 'werklieden, werkgevers en de staat'.

In deze tijd werd de oudedagsvoorziening nog helemaal gekoppeld aan eventuele invaliditeit; men was nog niet zover dat men ook een voorziening wilde voor ouden van dagen die wél nog tot werken in staat waren. Die koppeling van voorzieningen voor ouderdom en invaliditeit zou nog heel lang door blijven spelen.

In 1893 werd door de Tweede Kamer de wens te kennen gegeven dat de regering een Staatsverzekeringsbank in het leven zou roepen, als een afdeling van de Rijkspostspaarbank. De regering zegde daarop in de troonrede van 1894

toe met een wetsvoorstel te zullen komen, waardoor de mogelijkheid van door het Rijk gewaarborgde lijfrenten zou worden geopend, niet alleen voor arbeiders, maar voor de hele bevolking. Bij de behandeling van de begroting voor 1895 werd een motie van de liberaal Heldt aanvaard, waarin gevraagd werd om 'verzekering van het lot van oude werklieden door een pensioenstelsel'. In juli 1895 werd opnieuw een Staatscommissie ingesteld, onder voorzitterschap van mr. C. Pijnacker Hordijk. De commissie moest uitzoeken of 'naast de instelling van eene Rijkslijfrentebank en naast de regeling der verzekering tegen ongelukken, maatregelen bij de wet behooren te worden genomen, om te bevorderen, dat werklieden en met dezen gelijk te stellen personen, die door ouderdom of door invaliditeit blijvend ongeschikt zijn om in hun onderhoud te voorzien, recht erlangen op geldelijke uitkeringen'. Al vroeg leefde dus de gedachte dat niet alleen voor de oude dag van werknemers voorzieningen moesten worden getroffen, maar ook voor 'met dezen gelijk te stellen personen'. Dat het alleen om mensen met lage inkomens zou moeten gaan, stond voor iedereen vast.

De nieuwe commissie kwam er niet goed uit. In juli 1898 kwam zij weliswaar met een rapport, waarin als conclusie werd gemeld dat in beginsel de verplichte verzekering zowel tegen invaliditeit als tegen ouderdom zou moeten worden ingevoerd, maar een aanbeveling voor een wetsvoorstel zat er niet in, omdat de interne meningsverschillen te groot waren. Die betroffen onder andere de vraag of het wel juist zou zijn als de overheid aan één groep binnen de bevolking, namelijk de werklieden, een verplichting tot verzekering zou opleggen, en aan anderen niet. Maar op één punt waren alle leden van de commissie het roerend eens: *staatspensioen* was in ieder geval uit den boze.

In Denemarken was in 1891 een dergelijk stelsel ingevoerd: op kosten van de staat en de gemeenten werd aan

alle ouden van dagen die niet tot de categorie der bedeelden behoorden, een pensioen toegekend. De Nederlandse socialisten pikten dit idee op en kwamen zo te staan tegenover degenen die zich volgens hen 'van de zaak wilden afmaken' door de invoering van een lijfrentebank (voor vrijwillige verzekering), zoals de regering voorstond, én tegenover degenen die streden voor een *verplichte* verzekering, met name het Algemeen Werkliedenverbond, de protestantse arbeidersorganisatie Patrimonium en de R.-K. Volksbond. Ook de liberalen, die staatspensioen later wél op hun programma plaatsten, verzetten zich er aanvankelijk tegen. Ze vonden de eis 'utopisch en voor doorvoering onvatbaar'.

Alleen de SDAP stelde zich dus achter de beweging voor staatspensioen, die vooral uit socialistische vakbondskringen voortkwam. De oproep van de Timmerliedenbond uit 1896 was een eerste aanzet. W.H. Vliegen, een van de oprichters van de SDAP, schreef over de begintijd van de strijd voor het staatspensioen: 'Behalve dat de beteekenis van den eisch, de moeilijkheden, eraan verbonden, vooral de financieele, den konvoceerenden vakbond [de timmerlieden] blijkbaar niet of slechts zeer vaag voor den geest stonden, welke moeilijkheden slechts door sterken directen druk op de regeeringen konden worden overwonnen, gaf de nogal naieve oproep ook geen blijk dat men van de aktie noodig om dergelijke zaken ook maar op de politieke agenda te krijgen, eenig idee had.'

Hierin kwam naar de smaak van Vliegen snel verandering toen de Diamantbewerkerbond greep kreeg op de zaak. Op die manier ging de leiding van de beweging in feite over naar de SDAP, waarin de diamantbewerker een belangrijke rol speelden. Er werd een permanent comité opgericht, onder voorzitterschap van de diamantbewerker A.S. de Levita, dat 'een krachtige nationale agitatie voor staatspensionneering van werklieden (arbeiders en arbeidsters)' moest gaan voeren.

In maart 1897 werd in Utrecht de eerste vergadering gehouden, waarop een 'plan van eischen' zou worden opgesteld: pensionering op vijfenvijftigjarige leeftijd en pensioenen van zes tot tien gulden per week waren de voorname eisen. Ook de diamantbewerkers hadden het comité kennelijk niet op een realistische koers kunnen krijgen, want, zo betoogde Vliegen in *Het Volksdagblad*, de eisen waren 'onmogelijk, wijl voor inwilliging niet vatbaar'. Hij rekende voor dat uitvoering van het program van het Landelijk Komitee 82 miljoen gulden per jaar zou kosten: 'De totale opbrengst van alle gewone Rijksmiddelen bedroeg voor het jaar 1895 120 miljoen; van de direkte belastingen, uit welke opbrengst de pensionneering toch moest worden betaald, [van indirecte belastingen was de arbeidersbeweging tegenstandster] was die opbrengst, met inbegrip van de successierechten, 47 miljoen.'

De nuchtere bezwaren van Vliegen werden door het comité absoluut niet op prijs gesteld. 'Aansporen tot matiging is in de arbeidersbeweging altijd een ondankbaar werk geweest,' stelde hij gelaten vast. Staatspensioen prijkte sindsdien, al dan niet realistisch becijferd, op het verlanglijstje van de SDAP, evenals algemeen kiesrecht en de tienuren-dag, maar de tegenstanders van staatspensioen konden door hun parlementaire machtspositie de ontwikkeling van de ouderdomsvoorziening nog lange tijd blijven beheersen.

De stellingen waren rond 1900 in feite al ingenomen: *staatspensioen* werd door de socialisten bepleit, later gesteund door een deel van de liberalen; de confessionele partijen waren voorstander van *verzekering*. Tot de invoering van de AOW zou deze tegenstelling blijven doorspelen.

Pas in april 1905 werd de volgende stap gezet. Minister Abraham Kuyper (ARP) diende een ontwerp *Invalideitswet* in, waarin werd voorgesteld om alle werknemers die niet

meer dan duizend gulden per jaar verdienden vanaf hun zestiende jaar te verplichten zich te verzekeren voor het geval ze 'door invaliditeit of ouderdom' niet meer tot arbeiden in staat zouden zijn. De overheid had volgens Kuyper het recht een dergelijke *verplichte verzekering* aan burgers op te leggen, omdat de werknemers niet alleen gedurende de tijd waarin ze werken kunnen maar ook als ze daartoe niet meer in staat zijn, in de opbrengst van hun arbeid bestaansmiddelen zouden moeten kunnen vinden. Zonder wettelijke verplichtingen zou daarvan nooit iets terecht komen.

Kuyper vond het niet nodig dat er ook een verplichte verzekering zou komen voor ouderdom als zodanig, dus zonder dat daar lichamelijke aftakeling bij kwam kijken. Hij wilde daarom een verzekering die verplicht zou zijn wat betreft invaliditeit, maar facultatief als het om ouderdom ging. Dat zou in de praktijk natuurlijk grote moeilijkheden hebben opgeleverd. Kuyper had er overigens geen principiële bezwaren tegen dat ook voor niet-werknemers een dergelijke regeling zou worden getroffen. Hij zag alleen geen mogelijkheid om bij die groep de premieheffing op poten te zetten. 'Wie alles opeens wil, bereikt niets,' was zijn verweer tegen bezwaren op dit punt. Dat zou later nog wel eens goed komen. Maar ook wie niet alles wil, bereikt soms niets: Kuypers ontwerp bracht het niet eens tot mondelinge behandeling in de Tweede Kamer.

In 1908 trad dominee Talma als minister aan. Hij was een vooruitstrevende Patrimonium-man, die hooggespannen verwachtingen wekte in confessionele vakbondskringen: de sociale wetgeving zou nu dusdanig van de grond komen dat het socialistische front van SDAP en NVV de wind uit de zeilen zou worden genomen. Inderdaad markeerde het optreden van Talma een nieuw tijdperk in de geschiedenis der sociale verzekering, hoewel er van de ambitieuze plannen van deze AR-minister in de praktijk uiteindelijk weinig

terechtkwam. In zijn eigen confessionele kring was de afkeer van staatsinmenging in het economisch leven nog te sterk om de verwezenlijking van de ideeën uit de christelijk-sociale beweging, waarvan Talma een vertegenwoordiger bij uitstek was, mogelijk te maken. Voor Talma was daarom voornamelijk de rol van tragische held weggelegd, afgewezen door zowel links als rechts.

Toch was hij de eerste die voor de bejaarden een concrete voorziening kon realiseren. Talma ging ervan uit dat het de taak van de overheid is ervoor te zorgen 'dat niet de verhoudingen, die door haar beschermd en in stand gehouden worden, voor de burgerij of een deel daarvan gevolgen hebben, die het rechtsbesef bij de bevolking ondermijnen en daardoor het rechtsleven en haar eigen bestaan bedreigen'. Als een arbeider die niet meer kan werken op steun van derden is aangewezen, komt volgens Talma dat rechtsbesef in het gedrang. Dat kan alleen voorkomen worden met een verplichte regeling, waardoor zowel bij invaliditeit als bij ouderdom een inkomen wordt verzekerd. Dat had volgens hem niets te maken met de door zijn conservatieve partijgenoten verfoeide bedeling; de uitkeringen moesten gewoon gezien worden als uitgesteld loon.

In 1911 kwam Talma op grond van deze gedachten over het 'rechtvaardige loon' met een voorstel, dat werd bestreden zowel door de socialistische en liberale aanhangers van staatspensioen als door degenen die vonden dat met een werknemersregeling 'het bijzondere belang van één bepaalde klasse in de maatschappij' zou worden gediend en de 'individuele vrijheid' te veel zou worden aangetast. In het wetsontwerp kwam een artikel voor waarin het recht op een kosteloze ouderdomsrente werd toegekend aan alle 'werklieden' die bij het in werking treden van de wet zeventig jaar of ouder waren.

Tegen die bepaling liepen de tegenstanders van het staatspensioen te hoop omdat op grond daarvan immers

aan mensen die geen premie hadden betaald toch een uitkering zou worden gegeven, en dat was in strijd met de definitie van 'verzekering', zoals die in artikel 246 van het Wetboek van Koophandel werd gehanteerd: de hoogte van een uitkering moest afhankelijk zijn van de door of voor de verzekerde betaalde premie. Talma kon nog zo krachtig volhouden dat het hier gewoon om 'een inkoopsum van het tegenwoordig geslacht' ging, de tegenstanders wilden het gehate staatspensioen niet door een achterdeur binnenslaten.

Toch zou juist dit omstreden artikel als enig onderdeel van de wet in werking treden. De SDAP'er Duys had er namelijk in een amendement op aangedrongen dat met de betaling van de kosteloze renten binnen een half jaar na afkondiging van de wet zou worden begonnen. Talma nam deze suggestie over. Ondanks de bezwaren die ertegen waren ingebracht werd de wet, dank zij de steun van de SDAP die liever een half ei dan een lege dop wilde, aangenomen en in juni 1913 in het *Staatsblad* gepubliceerd. In december 1913 ontvingen de eerste ouden van dagen van zeventig jaar of ouder een rente van twee gulden per week, waarvoor ze geen premie hadden betaald. Tienduizenden zouden de komende jaren van deze ook voor die tijd uiterst bescheiden mogelijkheid profiteren.

Bij de verkiezingen van 1913, die voor de SDAP de grote doorbraak betekenden, was naast algemeen kiesrecht het staatspensioen de belangrijkste issue. De socialisten durfden de stap naar deelname aan de regering nog niet aan, maar het liberale extraparlamentaire kabinet-Cort van der Linden dat vervolgens aantrad, meende dat de kiezers zich vóór staatspensioen hadden uitgesproken en diende dus een nieuw wetsontwerp in, waarbij alle behoeftige Nederlanders vanaf hun zeventigste jaar een kosteloze ouderdomsrente in het vooruitzicht werd gesteld. De wet van Talma werd in de ijskast gezet.

Minister van Waterstaat Lely verdedigde het nieuwe wetsontwerp, dat in 1916 door de Tweede Kamer werd aangenomen. Maar de Eerste Kamer behandelde de wet niet, omdat de Tweede Kamer inmiddels ontbonden was waardoor naar de mening van de Eerste Kamer het wetsontwerp op staatsrechtelijke gronden vervallen was. In mei 1918 werd een gelijkkluidend wetsontwerp door de Tweede Kamer aangenomen, maar vervolgens door de Eerste Kamer verworpen. Het staatspensioen was hiermee voorlopig, zij het op het nippertje, weer van de baan.

Na de verkiezingen van 1918 kwamen de drie confessionele partijen, die in hun campagne uitvoering van de Talma-wetten hadden beloofd, weer in het kabinet. Minister Aalberse (Roomsche-Katholieke Staatspartij) diende een wetsontwerp tot wijziging van de Invaliditeitswet in en een ontwerp Ouderdomswet. De pensioengerechtigde leeftijd zou worden verlaagd van zeventig tot vijfenzeventig jaar en de kosteloze uitkering zou worden verhoogd tot drie gulden per week. Ook werd de werking van de verzekering uitgebreid tot de groep van arbeiders die niet in loondienst waren, maar niet tot de zelfstandigen. Beide ontwerpen werden door de Eerste en Tweede Kamer aangenomen: op 3 december 1919 traden de Invaliditeitswet en de Ouderdomswet 1919 eindelijk in werking.

Een wet was er nu na bijna dertig jaar hangen en wurgen wél, maar dat wilde zeker nog niet zeggen dat het vraagstuk van de oudedagsvoorziening hiermee van de baan was. Het grootste probleem was wel dat de uitkeringen veel te laag waren. Door geldontwaarding werden de drie guldens gestadig minder waard, maar ook de loonstijgingen die in de loop van de jaren door de werknemers werden gerealiseerd, zorgden ervoor dat de uitkeringen, die in 1919 eigenlijk al aan de lage kant waren, op den duur in geen enkele verhouding meer stonden tot het loon dat

bij pensionering werd gederfd. Bovendien kwam men vrij algemeen tot de overtuiging dat de kring van personen die op grond van de Invaliditeitswet of de Ouderdomswet 1919 een ouderdomsrente genoten, te beperkt was. Niet alleen de arbeiders die niet in loondienst waren, maar ook de (kleine) zelfstandigen zouden op de een of andere manier een oudedagsvoorziening moeten krijgen. Maar de voorstanders van de 'orthodoxe' verzekeringsgedachte, die het politieke toneel beheersten, zagen geen mogelijkheid om de individuele premieheffing, in hun ogen nu eenmaal sine qua non voor een verzekering, op een goede manier te regelen.

Al met al was het resultaat, dat in de loop van de jaren het aantal bejaarden dat in behoeftige omstandigheden kwam te verkeren steeds verder toenam. De aanhangers van de verzekeringsfilosofie konden er niets op bedenken, maar bleven zich toch principieel verzetten tegen het staatspensioen, dat zij als enig alternatief zagen. Ze meenden dat elk stelsel waarbij de overheid gratis uitkeringen zou verstrekken 'de volkskracht zou ondermijnen'. Ze zagen het als vernederende 'staatsarmenzorg', die voor de gemeenschap bovendien een ondraaglijke financiële last met zich mee zou brengen. Veel liever wilden zij een stelsel waarbij de individuele verantwoordelijkheid zou worden gestimuleerd. Maar hoe dat dan moest, stond hun niet duidelijk voor de geest.

Tot na de bevrijding kwam er nauwelijks beweging in de stellingen die de verschillende partijen hadden ingenomen. De oudedagsvoorziening was weliswaar een onderwerp dat bij bijna iedere begroting weer aan de orde kwam, maar tot een fundamentele wijziging van het stelsel kwam het onder de door de confessionele partijen beheerste kabinetten van het interbellum niet. De confessionelen verzetten zich tegen staatspensioen, terwijl inmiddels de complete 'linkerzijde', waaronder men toentertijd de liberalen en

sociaal-democraten verstond, er warm voorstander van was geworden. In de praktijk ontstond er een patstelling. Alle aandrang om de uitkeringen te verhogen werd op financiële gronden van de hand gewezen en ook het probleem van de kleine zelfstandigen kwam geen stap dichterbij een oplossing. Toch vonden er onder de oppervlakte veranderingen plaats die de oplossing van het vraagstuk uiteindelijk dichterbij zouden brengen.

De SDAP kwam, zoals bleek uit de motie-Sannes uit 1927, enigszins terug van haar exclusieve voorkeur voor staatspensioen en van haar radicale afwijzing van verzekering: de socialisten zagen in dat het staatspensioen ofwel te laag, ofwel te kostbaar zou worden en bepleitten daarom voortaan een *combinatie* van de twee stelsels: staatspensioen als basis, die moest worden aangevuld door verzekeringen waarvoor wél premie betaald zou moeten worden. Ook uitlatingen uit het kamp van de voorstanders van verzekering wezen erop dat de partijen minder scherp tegenover elkaar kwamen te staan. Minister Verschuur zei in 1929 bij de behandeling van zijn begroting: 'En nu wil ik over het beginsel van het Staatspensioen niet te veel zeggen en zeker niet te veel slechts. Ik wil niet de tegenstelling tusschen Staatspensioen en andere vormen van verzekering onnoodig verscherpen.' De minister bleek geen bezwaar te hebben tegen staatspensioen, maar alleen als 'aanvulling van de sociale verzekering', een soort afronding ervan, bij voorkeur als overgangsmaatregel, dus net zo iets als de 'inkoop-som' van Talma. De begrippen sociale verzekering en sociale verzorging, waaronder een staatspensioen zou kunnen worden gerekend, groeiden in de vooroorlogse jaren dus gestadig naar elkaar toe, ook al veranderde er niets aan de feitelijke aanpak van het bejaardenprobleem.

De kwestie van de verzekering van zelfstandigen hield inmiddels de gemoederen van de betrokkenen danig bezig: de Nederlandse R.-K. Middenstandsbond was voorstan-

der van een vrijwillige verzekering met subsidie van staatswege, maar de Vereniging van de Christelijke Handels- en Industriële Middenstand had al geen bezwaar meer tegen een verplichte verzekering; de Koninklijke Nederlandse Middenstandsbond was er zelfs voorstander van.

In 1938 verscheen een rapport over sociale verzekering van een commissie uit het NVV en de SDAP, waarin de ontwikkeling die het standpunt van de sociaal-democraten had doorgemaakt duidelijk tot uiting kwam, ook over het probleem van de zelfstandigen: 'Er blijven zeer grote groepen personen over, die voorlopig nog op geen wijze in een systeem van sociale verzekering kunnen opgenomen worden, of voor wie langs de weg der verzekeringen geen noemenswaardige resultaten te bereiken zijn. Deze zijn alleen door een premievrij staatspensioen te helpen en dat staatspensioen moet ook algemeen zijn, omdat het onredelijk zou zijn van het genot uit te sluiten die groepen, aan wier inkomen tenslotte de middelen ontleend worden, waaruit het staatspensioen bekostigd wordt.

Het staatspensioen is noodzakelijk en daarom aanvaardbaar, maar het is dat alleen als algemene basis, waarop werkelijke pensioenverzekeringen voor alle door zulke schema's bereikbare personen kunnen worden opgetrokken. Het staatspensioen zal niet gemakkelijk een bevredigende hoogte bereiken; de pensioenverzekeringen, die het zonder Rijksbijdragen stellen kunnen, blijven daarom hoofdzaak.'

De sociaal-democraten waren voortaan niet langer slechts voorstanders van een combinatie van staatspensioen en sociale verzekering, maar streden daarnaast nu ook nog voor de totstandkoming van pensioenregelingen in het bedrijfsleven, die in die tijd van de grond begonnen te komen.

In katholieke kring vond men eindelijk een rechtvaardiging voor het opleggen van een verplichte verzekering aan

zelfstandigen, in de 'leer van de rechtvaardige prijs': een pendant van de leer van het rechtvaardige loon, waarmee Talma, en ook Aalberse, de verplichte verzekering voor werknemers hadden verdedigd; de prijs die voor een produkt wordt betaald, moet voldoende zijn om ook in tijden van ziekte, invaliditeit en ouderdom in het levensonderhoud te kunnen voorzien. Minister van Sociale Zaken Romme schermde in 1939 met deze theorie in kamerdebatten. De laatste ideologische hinderpaal voor het opnemen van zelfstandigen in een stelsel van oudedagsvoorziening was hiermee voor de katholieken weggenomen.

In 1939 kwam de SDAP voor het eerst in de regering. De aanwezigheid van de sociaal-democraten in alle regeringen vanaf 1939 tot en met de invoering van de AOW in 1957 droeg er zorg voor dat er nu vaart werd gezet achter de realisering van een bevredigende voorziening voor alle ouden van dagen.

Na de bevrijding bleek het, ondanks de deplorabele economische toestand waarin Nederland verkeerde, zeer snel mogelijk een oudedagsvoorziening te realiseren, waar al die tientallen jaren voor de oorlog zo moeilijk over was gedaan op allerlei principiële en vooral ook financiële gronden.

De socialistische minister van Sociale Zaken Willem Drees vroeg de Stichting van de Arbeid advies, en vervolgens werd een zogenaamde Gemengde Commissie samengesteld, onder voorzitterschap van mr. A. A. van Rhijn, die het vraagstuk van de oudedagsvoorziening moest gaan bezien. Maar de aanpak van het probleem van de inmiddels talloze bejaarden die na de oorlog in acute geldnood zouden komen als de regering niet op de een of andere manier bijspiong, kon naar de mening van Drees niet wachten op het rapport van de Gemengde Commissie.

In november 1946 diende de minister een wetsontwerp in, waarin een noodvoorziening voor de ouden van dagen

werd voorgesteld op basis van de verzorgingsgedachte. Alle ouden van dagen, dus ook de zelfstandigen, kwamen hiervoor in aanmerking, maar eigen inkomsten werden merendeels afgetrokken en de hoogte van de uitkering liep uiteen in de vijf verschillende 'gemeenteklassen' waarin Nederland was verdeeld: in de grote steden kreeg men hogere uitkeringen dan op het platteland, op grond van de overweging dat de kosten van levensonderhoud niet overal hetzelfde waren.

Het wetsontwerp werd door beide kamers zonder hoofdelijke stemming aangenomen, zodat vanaf 1 oktober 1947 de Noodwet Ouderdomsvoorziening, beter bekend als 'Noodwet Drees', in werking trad. Een jaar later konden meer dan driehonderdduizend bejaarden 'van Drees trekken'. Ongehuwden ontvingen bedragen tussen de 432 en 528 gulden per jaar, gehuwden kregen een bedrag variërend van 792 tot 936 gulden. Niemand hoefde hiervoor premie te betalen. Sommige mensen vonden dat hierdoor slampampers werden bevoordeeld ten koste van hen die zelf voor hun oude dag gespaard hadden, maar Drees werd door zijn Noodwet allerwege een zeer populaire figuur, ook ver buiten het sociaal-democratische kamp. Zijn naam werd voorgoed met de oudedagsvoorziening verbonden, óók met de definitieve regeling, die nog tien jaar op zich zou laten wachten en merendeels door anderen – met name zijn partijgenoten Berger en Suurhoff – vorm werd gegeven.

Hoewel nu de facto een soort staatspensioen was ingevoerd, zij het als tijdelijke maatregel, stond bij het aanvaarden van de Noodwet Drees al vast dat een definitieve regeling op het verzekeringsprincipe gebaseerd zou worden. De socialisten, zowel in de Partij van de Arbeid als in de vakbeweging, waren definitief tot de overtuiging gekomen dat staatspensioen onbetaalbaar zou worden. Bovendien hadden ze meer sympathie opgevat voor het confes-

sionele gehamer op de persoonlijke verantwoordelijkheid. In de Tweede Kamer verklaarde Suurhoff (toen nog kamerlid) bij de openbare behandeling van de Noodwet Drees: 'Wij zijn van oordeel, dat een in vrijheid levend volk het niet zal kunnen stellen zonder een sterk besef van persoonlijke verantwoordelijkheid bij de grote meerderheid van zijn burgers. En daar de persoonlijke vrijheid voor ons, democratisch socialisten, het hoogste goed is, erkennen wij gaarne, dat voorzieningen in materiële nood, als het kan, zodanig getroffen moeten worden, dat daardoor de persoonlijke bestaansverantwoordelijkheid niet in het gedrang komt.'

Maar hoeveel sympathie men ook kon opbrengen voor het idee dat een — desnoods verplichte — verzekering, waarvoor premie zou worden betaald, beter zou stroken met het ideaal van persoonlijke verantwoordelijkheid dan 'bedeling' in de vorm van een staatspensioen, feit bleef dat een oplossing ook het probleem van de acute nood bij grote aantallen ouden van dagen zou moeten lenigen. Een verzekeringsstelsel zou, volgens de toentertijd geldende opvattingen, daarvoor geen oplossing bieden, omdat het pas na tientallen jaren, als er met de ingezamelde premies een voldoende kapitaaldekking zou zijn opgebouwd, uitkeringen van een bevredigend niveau zou opleveren. Daar zouden de oudjes in 1947 nooit meer plezier aan kunnen beleven en om hun toestand was het uiteindelijk begonnen.

Al waren de partijen het er dus inmiddels nu wel over eens dat de overheid een regeling mocht en moest opleggen, met het aannemen van de Noodwet en het aanvaarden van het verzekeringsprincipe was de discussie over de vorm die de definitieve regeling zou moeten krijgen nog lang niet afgelopen.

In maart 1948 verscheen het rapport van de Gemengde Commissie-Van Rhijn: de commissie adviseerde tot een bodempensioen voor werknemers en zelfstandigen, met

individuele premieheffing en een overgangsregeling, vergelijkbaar met de Noodwet. Er zou geen inkomensaf trek meer moeten plaatsvinden en de indeling in gemeenteklassen zou moeten komen te vervallen. In een commissie die op basis van de aanbevelingen van de commissie-Van Rhijn een wetsontwerp moest opstellen, had namens het NVV zitting de bestuurder Jan Berger, later burgemeester van Groningen en nog weer later fractievoorzitter van DS'70 in de Tweede Kamer.

Berger verzette zich tegen de plannen zoals die door de commissie waren uitgewerkt, omdat die naar zijn mening op een aantal punten niet erg sterk waren. Hij was tegenstander van het idee dat iedere verzekerde een gelijk bedrag aan premie zou moeten betalen. In principe leek dit wel heel redelijk, omdat immers ook de uitkering voor iedereen gelijk zou zijn, maar bij nadere beschouwing leidde gelijke premieheffing tot een ongelijke lastenverdeling voor verschillende groepen: mensen die op jeugdige leeftijd gingen werken – en dat waren natuurlijk vooral werknemers met een lage opleiding en dito inkomen – zouden op die manier, over hun hele leven gerekend, aanzienlijk meer premie moeten betalen dan degenen die pas op hogere leeftijd aan het arbeidsproces gingen deelnemen.

Berger en zijn achterban in de top van het NVV, onder andere de latere minister Suurhoff, voelden daarom veel meer voor een stelsel waarbij de premie een percentage van het belastbaar inkomen zou bedragen. Op die manier zouden de mensen die lang gestudeerd hadden en daardoor een hoger inkomen konden genieten dan anderen, de premievrije jaren compenseren door een hogere premie in de jaren dat ze wél premie moesten betalen. Ook werd op die manier aan de solidariteitsgedachte en het draagkrachtbeginsel meer recht gedaan. De sterken zouden in zekere mate voor de zwakken moeten zorgen, en niet de zwakken

voor de sterken, wat het gevolg van uitvoering van het commissie-voorstel zou zijn geweest.

Daar kwam nog bij dat van werknemers die op de rand van het bestaansminimum balanceerden – in een tijd waarin nog geen minimumloon bestond waren dat er heel wat – een relatief hoge premie in de praktijk onmogelijk gegeven kon worden, zodat ze van betaling vrijgesteld zouden moeten worden. Ook over de premiebetaling van de zelfstandigen maakte Berger zich zorgen, omdat van hen ruim een derde op de rand van het bestaansminimum leefde. De werknemers zouden waarschijnlijk voor de premies van deze mensen moeten opdraaien en daar voelde hij niets voor. De hoge, voor iedereen gelijke, premie zou onvermijdelijk leiden tot ‘liftersgedrag’ door een groot aantal minder draagkrachtige burgers. Als de premie echter een *percentage* van het belastbaar inkomen zou bedragen, zou dit demoraliserende effect niet optreden omdat dan ook van de lage inkomens een bijdrage naar vermogen zou kunnen worden gevraagd.

Een ander belangrijk bezwaar van de vakbeweging was dat het voorstel van de commissie een in een nominaal bedrag vastgesteld pensioen beoogde. Wat daarvan de bezwaren waren, hadden de vooroorlogse jaren met de eeuwig op verhoging wachtende te lage uitkeringen geleerd. Daarom wilde Berger liever een uitkering die, in overeenstemming met een in die tijd opkomende trend, zou worden geïndexeerd: gekoppeld aan de ‘regelingslonen’, een gemiddelde van de CAO-lonen zoals die onder de geleide loonpolitiek van die dagen golden. Hierdoor zou de AOW in feite welvaartsvast worden: ze zou niet uitgehouden kunnen worden door inflatie, of tot een fooi verschrompelen als een toekomstige welvaartsontwikkeling in de zaken van de actieven zou verdwijnen, zoals voor de oorlog gebeurd was. Bij economische neergang zouden de verplichtingen van de gemeenschap tegenover de bejaarden

afnemen in dezelfde mate waarin de lonen terugliepen.

Ten derde beoogde Berger 'inbouw' van de AOW in de bestaande bedrijfspensioenen. De AOW zou dan als een welvaartsvast basispensioen kunnen fungeren, dat gecombineerd met de op basis van kapitaaldekking gefinancierde (en dus niet waardevaste) bedrijfspensioenen de meeste werknemers een heel behoorlijke oudedagsvoorziening zou kunnen bezorgen. Daartoe zou in de wet op de AOW een bepaling moeten worden opgenomen volgens welke pensioenen voor een deel gekort zouden mogen worden met het bedrag dat aan AOW zou worden uitgekeerd. Ongeveer het omgekeerde van de inkomensaftrek van de Noodwet Drees dus. Over dit idee zou toen het later inderdaad in de wet werd opgenomen, grote stampen ontstaan van de kant van mensen die al pensioenen hadden, en die zich door de regering gepakt voelden.

Ondanks de bezwaren van Berger ging de commissie door met haar werk en de PvdA-minister van Sociale Zaken Joekes wilde graag vóór de verkiezingen van 1952 met een wetsontwerp voor de dag komen, omdat daarvan een belangrijk propagandistisch effect voor de PvdA werd verwacht. Zover zou het niet komen, want Berger had inmiddels in het Verbondsbestuur van het NVV aan de bel getrokken en er werd onder zijn leiding vanuit het NVV een lobby op touw gezet om te voorkomen dat het wetsontwerp er zou komen. Berger werkte zelf een plan uit, waarin aan de wensen van de vakbeweging werd tegemoet gekomen. De PvdA voelde er aanvankelijk niet voor om haar eigen minister af te vallen, maar toen het NVV ook het CNV en het KAB (de voorloper van het NKV) achter het plan-Berger had gekregen, en er ook uit het werkgeverskamp bezwaren waren geventileerd, moest Joekes terugkomen op zijn plan om zijn wetsvoorstel erdoor te drukken. 'Het blijkt duidelijk, dat Joekes moet verdwijnen,' concludeerde NVV-voorzitter Oosterhuis. En dat gebeurde ook. In 1952

werd kamerlid en NVV-bestuurder Suurhoff de opvolger van Joekes; Berger werd kamerlid voor de PvdA.

Suurhoff zou ervoor zorgen dat er uiteindelijk een wet werd aangenomen die op hoofdpunten overeenkwam met de wensen die in de vakbeweging leefden. In 1954 kwam er een advies aan de regering van de SER, dat praktisch ongewijzigd werd overgenomen: er zou een verplichte verzekering komen voor alle ingezetenen, ongeacht hun nationaliteit en ongeacht hun inkomen. De reële waarde van het — voor iedereen even hoge — pensioen zou moeten 'overeenkomen met de wijzigingen in de algemene welvaart'. De premie zou moeten bestaan uit een percentage van het inkomen, en voor rekening van de verzekerde komen, maar degenen die zelf niet over inkomen beschikken zouden van premiebetaling moeten worden vrijgesteld. De financiering zou moeten plaatsvinden op basis van een *omslagstelsel*.

Met dit voorstel was een fraaie synthese van de diverse principiële standpunten tot stand gekomen. Er werd nog wel wat geprutteld tegen het SER-advies. Zo betoogde mr. W. Aantjes in *Anti-Revolutionaire Staatskunde* van oktober 1954 dat het voorstel geen verzekering was in 'klassieke' zin, omdat er geen verband bestond tussen premiebetaling en hoogte van de uitkering. Zijn bezwaren tegen de AOW waren grotendeels gebaseerd op uitlatingen van Talma en Kuyper van zo'n vijftig jaar geleden en zijn verzet maakte dan ook een wat achterhaalde indruk. Er had zich in de tussentijd een ontwikkeling voorgedaan in het denken over sociale verzekeringen, die het soort bezwaren waar mr. Aantjes en zijn vooroorlogse geestverwanten mee aankwamen, ontkrachtte; mensen uit r.-k. hoek als professor Romme en mr. Veldkamp achtten het niet langer nodig dat er premiebetaling had plaatsgevonden voordat er aanspraak op een uitkering gemaakt zou kunnen worden. Zo lang de kring der verzekerden maar dezelfde is als de kring

der premieplichtigen, kon er volgens hen van een verzekering gesproken worden.

Professor dr. M. van Haaften kwam in de *Verzekeringsbode* van maart 1954 met een argument dat al veel eerder tegen de voorstanders van de 'klassieke' verzekeringsgedachte had kunnen worden ingebracht: in het levensverzekeringsbedrijf, toch ook behoorlijk 'klassiek', heeft er nooit een direct verband bestaan tussen de hoogte van de uitkering en de betaalde premie.

In de SER waren er drie tegenstemmers tegen het advies dat met 42 stemmen vóór werd aangenomen. Drie Tilburgse hoogleraren, onder wie professor dr. W.C.L. van der Grinten, waren van mening dat de overheid niet het recht had zelfstandigen een verplichte verzekering op te leggen. De AOW zou een opstapje zijn naar 'een staatscollectivistisch' systeem. Maar dit soort geluiden kon de AOW niet meer tegenhouden. Het wetsontwerp van Suurhoff werd op 23 maart 1956 aangenomen. Alleen de Staatkundig-Gereformeerde Partij stemde tegen, omdat in het voorstel van Suurhoff niet tegemoet was gekomen aan de wensen van gewetensbezwaarden en het voorstel bovendien zou leiden tot 'staatsocialisme'.

Suurhoff heeft met zijn AOW een van de fraaiste bouwstenen van het stelsel van sociale voorzieningen in Nederland tot stand gebracht. De tegengestelde opvattingen van de voorvechters van staatspensioen en die van verzekering zijn erin verzoend. De bezwaren tegen een verzekeringsstelsel worden erin ondervangen, terwijl er toch een duidelijk zichtbaar verband tussen offer en uitkering blijft bestaan en bovendien het draagkrachtbeginsel erin tot uitdrukking komt.

Toen de AOW werd ingevoerd, konden 715.000 personen aanspraak maken op de nieuwe regeling. Daarmee was een bedrag van 765 miljoen gulden gemoeid. De premie bedroeg 6,75 procent en de uitkering 1404 gulden per jaar

voor gehuwden en 846 gulden voor alleenstaanden. Suurhoff schatte dat in 1981 het premiepercentage 7,92 zou bedragen en de netto-lasten van de AOW 1182 miljoen. Dat dat anders zou uitpakken, is een van de redenen waarom tegenwoordig veel mensen zich zorgen maken over het voortbestaan van de AOW. Suurhoff heeft die ontwikkeling niet kunnen voorzien, maar, zo stelde hij in zijn memorie van toelichting met de hem kenmerkende zelfverzekerdheid: 'Zou men, met een beroep op de onzekerheid der ontwikkeling, de onderhavige voorziening achterwege laten, dan doemt men zich tot duurzame dadenloosheid.' En dat was wel het laatste waar sociaal-democraten in de jaren vijftig naar verlangden.

De AOW was zo simpel en rechtvaardig van opzet dat er na 1957 nooit meer veel discussie over is geweest: van links tot rechts werd de nieuwe volksverzekering hogelijk gewaardeerd. Het enige probleem vormde aanvankelijk het uitkeringsniveau. De AOW was opgezet om ervoor te zorgen 'dat een ieder op zijn oude dag gevrijwaard is tegen gebrek' en te voorkomen dat mensen 'in behoeftige omstandigheden van kerkelijke of van particuliere zijde dan wel van overheidswege zouden moeten worden onderhouden'. Maar toen in de jaren zestig het wettelijk minimumloon werd ingevoerd, bleef de AOW daar aanvankelijk bij achter.

Aan dat probleem kwam een einde toen begin jaren zeventig de zogenaamde netto-netto-koppeling tot stand kwam: de AOW voor gehuwden zou voortaan gelijk zijn aan het netto minimumloon. Door deze koppeling en door de forse stijging van het minimumloon in de loop van de jaren zeventig werd de AOW-uitkering, ook gecorrigeerd voor geldontwaarding, aanzienlijk hoger: het hoogste 'staatspensioen' ter wereld.

Ook nam het aantal bejaarden fors toe, maar dat had voor het totaal uitgekeerde bedrag aan AOW en dus voor de hoogte van de premie veel minder gevolgen dan de ver-

hogingen van de uitkering op grond van de netto-netto-koppeling: de uitgaven namen drie keer zo snel toe als het aantal AOW-trekkers. Toch klaagde niemand erover dat de premie inmiddels twee keer zo hoog was geworden als in 1957: uit een onderzoek van Van 't Eind en De Kam naar 'bezuinigingsvoorkeuren van de bevolking' bleek, dat 'de AOW erg goed lag bij de kiezers', heel wat beter dan tal van minder kostbare voorzieningen.

Iedereen was het er dus over eens dat de AOW onze meest geslaagde sociale voorziening was, iets waar we met recht trots op konden zijn. Maar op één punt ontstond er in de loop van de tijd steeds meer kritiek: de gehuwden-AOW werd alleen uitgekeerd als de *man* vijftig was geworden. In de jaren vijftig was dat nog een heel begrijpelijke bepaling: van de gehuwde vrouwen werkte in 1954 maar 8,6 procent, tegen 32,8 procent in 1984. Gehuwde vrouwen werkten als regel niet, en als ze dat wél deden, steunde het gezinsinkomen toch doorgaans op het inkomen van de man, zodat de AOW pas 'nodig' was als die werd gepensioneerd. Inmiddels is dit soort kostwinnersbenadering uit de tijd. Er is dan ook door steeds meer mensen die de emancipatie van de vrouw een warm hart toedragen op aangedrongen deze discriminerende bepaling te schrappen. Het emancipatiestreven kreeg de wind mee toen de Europese Gemeenschap in de zogenaamde Derde Richtlijn uit 1978 de lidstaten verplichtte ongelijke behandeling van mannen en vrouwen in de sociale wetgeving vóór 1 januari 1985 ongedaan te maken. Ook de alom zo gewaardeerde AOW zou daaraan moeten geloven.

Op het laatste nippertje kwam de Nederlandse regering met een wetsvoorstel voor de gelijke behandeling in de AOW voor de dag. Maar over het voorstel van staatssecretaris van Sociale Zaken De Graaf ontstond tussen de coalitiepartners CDA en VVD een conflict. De VVD weigerde akkoord te gaan met het plan van De Graaf om, naast de

individualisering van de AOW, waardoor gehuwde vrouwen voortaan aanspraak zouden kunnen maken op een zelfde AOW-pensioen als gehuwde mannen, ook een *inkomenstoets* in te voeren. Daardoor zou, vergeleken met de oorspronkelijke opzet van de AOW, de AOW-uitkering van zeer veel echtparen enige tijd gekort kunnen worden. Tegen die inkomensstoets en korting had de vvd onoverkomelijke bezwaren. De Graaf moest op zoek naar andere steun voor zijn plan en vond die, nadat de opzet op ondergeschikte punten enigszins was bijgesteld, bij de pvdA. In januari 1985 werden cda en pvdA het eens. De wijziging kon door de Tweede Kamer worden gejaagd.

Maar voor kenners van het traditionele rollenspel in de Nederlandse politiek leverden de verwickelingen rond de AOW-wijziging een wonderlijk schouwspel op. 'De sociale partij en de partij die soms een sociaal gezicht heeft, kunnen uitstekend samenwerken wanneer het gaat om de sociale zekerheid,' sprak pvdA-woordvoerder Elske ter Veld glimmend van trots toen zij met haar cda-collega Buikema een akkoord had bereikt over de individualisering en de inkomensstoets. Voor het eerst in haar bestaan sloeg de pvdA zich op de borst voor het *verlagen* van een onderdeel van de sociale zekerheid.

Nog merkwaardiger was het dat de vvd, toch sinds jaar en dag doende met een luidruchtige kruistocht tegen 'potverteren' en het hoge niveau van de sociale uitkeringen en collectieve voorzieningen, zich met hand en tand verzette tegen de 'uitholling van uitkeringsrechten' en daarover zelfs in openlijke aanvaring kwam met coalitiepartner cda. De vvd werd, alweer een verrassing, verweten 'voor Sinterklaas te willen spelen' en 'de AOW heilig te hebben verklaard'. De pvdA en het cda deden niet aan 'dat spelletje' mee en lieten de vvd in de Kamer een smadelijke nederlaag lijden. De steun van klein links mocht de liberalen niet baten.

Wat was er aan de hand? Was de allerwege onomstreden AOW plotseling ten prooi gevallen aan het 'nieuwe realisme' in de PvdA? Probeerde de VVD mooi weer te spelen voor de bejaarden uit opportunistische overwegingen? Of was dit het zoveelste teken van de ideologische verwarring die de laatste jaren om zich heen heeft gegrepen en de vertrouwde links-rechts-tegenstelling steeds twijfelachtiger heeft gemaakt? Alleen een nadere analyse van het meningsverschil over de AOW-wijziging kan de zaak verhelderen.

De gelijke behandeling moest gestalte krijgen doordat de AOW *geïndividualiseerd* zou worden. Voortaan zou iedere gehuwde die vijftenzestig wordt een individuele AOW-uitkering ontvangen, die de helft zou bedragen van het vroegere gehuwdenpensioen. Voor ongehuwden zou de uitkering hetzelfde blijven: zeventig procent van de gehuwden-AOW. Daarnaast zou ook de premieheffing worden geïndividualiseerd. Man en vrouw zouden met ingang van 1 januari 1985 ieder afzonderlijk premie moeten gaan betalen tot ze de maximum premie (ruim achtduizend gulden) hebben bereikt, terwijl vroeger man en vrouw samen nooit meer premie hoefden te betalen dan het maximum voor één premieplichtige. Dat wil dus zeggen dat in het ongunstigste geval – een echtpaar waarvan beide partners een inkomen hebben waarover de maximumpremie wordt geheven – per gezin twee keer zoveel premie moet worden afgedragen als vroeger, een aanslag op het besteedbaar inkomen waarbij, zoals Flip de Kam in november 1983 al in *Intermediair* opmerkte, het veelbesproken fiscale regime voor tweeverdieners 'geheel verbleekt'.

Op het eerste oog lijkt deze regeling nog steeds simpel en ook rechtvaardig: iedereen betaalt premie en iedereen krijgt AOW. De naar schatting 22 000 vrouwen boven de vijftenzestig jaar die met een man onder de vijftenzestig zijn getrouwd, krijgen nu opeens wél AOW, terwijl er voor gehuwden die allebei boven de vijftenzestig zijn niets veran-

dert, behalve dan dat voortaan de vrouw de helft van de AOW op haar giro krijgt.

Het probleem zit hem in de positie van *gehuwden met een jongere partner*. Dat zijn bijna alleen maar gehuwde mannen. Volgens het nieuwe systeem zouden dergelijke echtparen, als de man vijftenzestig is geworden, vergeleken met vroeger nog maar de helft van de AOW binnenkrijgen. Als de vrouw in het huishouden werkt en dus geen eigen inkomsten heeft, en het echtpaar bovendien niet beschikt over eigen vermogen of aanvullend pensioen, komt zo'n echtpaar opeens uit op de helft van het minimumloon, nog lager dan alleenstaande vijftenzestig-plussers. Maar ook veel gehuwde bejaarden die wél voor een appeltje voor de dorst hebben gezorgd toen ze nog aan het arbeidsproces deelnamen, worden geconfronteerd met een veel lager pensioeninkomen dan waarop ze hadden gerekend.

Bejaarden die zo onder het bestaansminimum zakken, zouden toch weer een beroep op bijstand moeten gaan doen, dan wel hun eigen huis moeten 'opeten', en het één noch het ander wordt in de Nederlandse politiek aanvaardbaar geacht. Het probleem is weliswaar van voorbijgaande aard, want zodra ook de jongere partner vijftenzestig is geworden, is het leed geleden. Maar ondertussen is er voor tal van bejaarden dan toch een lelijk gat gevallen in de oudedagsvoorziening.

Er zullen daarom *toeslagen* worden gegeven: zolang de jongere partner nog geen vijftenzestig is, zal de oudere een toeslag krijgen om het verlies aan inkomen op te vangen. Ook hierover waren alle partijen het nog roerend eens. En nog steeds had het simpel kunnen blijven: voor iedere gehuwde een gelijke toeslag van vijftig procent van de vroegere gehuwden-AOW, tot het moment dat de jongere partner vijftenzestig wordt. Dit systeem zonder inkomenstoets werd door de VVD aangehangen. Vergeleken met wat CDA-staatssecretaris De Graaf voorstelde, zou het structureel

circa 250 miljoen gulden per jaar extra kosten, maar dat bedrag had nog gemakkelijk kunnen worden gefinancierd uit de door de individualisering met circa 550 miljoen verhoogde premieopbrengst.

Toch koos De Graaf niet voor deze simpele oplossing, omdat hij vond dat zo'n toeslag ten behoeve van de jongere partner alleen op zijn plaats zou zijn als die partner geen voldoende eigen inkomsten heeft. Het inkomen van de partner zou bepalend moeten zijn voor de toeslag die de AOW'er zou krijgen. Waarom, zo ging de redenering, zou je geld gaan geven aan mensen die dat niet nodig hebben? Een logische en rechtvaardige gedachte, waar CDA en PvdA zich van harte mee akkoord verklaarden. Bij het bepalen van de toeslag zou het *draagkrachtbeginsel* moeten gelden, op ongeveer dezelfde manier als bij voorbeeld in de Algemene Bijstandswet gebeurt. 'Voor een ruimere vrijlatingsregeling ontbreekt naar mijn mening elke grond,' liet De Graaf de Tweede Kamer weten.

Op dit punt barstte de controverse tussen CDA/PvdA en VVD los, met als resultaat de invoering van de inkomens-toets. En ook al ging het in wezen om een detail van de totale regeling, de cijfers achter de komma als het ware, het was zeker een historische wending in de geschiedenis van de AOW: bij de voorbereiding en behandeling van zijn wetsontwerp had Suurhoff indertijd het hanteren van het draagkrachtbeginsel steeds categorisch van de hand gewezen. Nu werd door zijn politieke erfgenamen in een handomdraai dit principe overboord gezet. Zou de socialistische voorman van weleer zich soms door de een of andere kapitalistische lobby in de luren hebben laten leggen? Zou hij de rijken en 'mensen die het niet nodig hebben' hebben willen spekken? Waaróm wilde hij eigenlijk niet op draagkracht letten?

Ook in Suurhoffs tijd waren er mensen die vonden 'dat de verplichte algemene verzekering zich niet behoeft uit te

strekken tot personen, die in goede doen verkeren, zoals zij, wier inkomen boven een zekere grens uitkomt of die over een aanzienlijk vermogen beschikken. Het zelfde zou men kunnen zeggen van personen, voor wie reeds een behoorlijke oudedagsvoorziening geldt.' Toch voelde de socialistische minister er niet voor om dat soort mensen van de AOW uit te sluiten, zoals door sommigen wel geopperd werd.

Als er 'een AOW-grens' zou zijn ingevoerd waarboven mensen niet meer verplicht zouden zijn zich te verzekeren, had er over de hogere inkomens geen premie kunnen worden geheven, omdat tegenover een premieplicht nu eenmaal een verzekeringsplicht moet staan, en daarvan zou geen sprake zijn als de rijken geen AOW zouden ontvangen.

Tot wat voor problemen een dergelijke keus mogelijk zou hebben geleid is inmiddels wel gebleken bij de verplichte ziektekostenverzekering, waar de laagst betaalden met premies worden geconfronteerd die vaak veel hoger zijn dan de premies die mensen met inkomens boven de 'ziekenfondsgrens' voor een vrijwillige verzekering moeten betalen. Een echte volksverzekering, zoals Suurhoff van de AOW maakte, zou bij de ziektekosten de solidariteit niet beperkt hebben tot de laagst betaalden onderling, en zou een deel van de huidige financieringsproblemen wellicht hebben kunnen voorkomen, juist door de mensen 'die het niet nodig hebben' in de regeling te betrekken. De premieheffing bij de AOW daarentegen belichaamt juist de gedachte van solidariteit tussen arm en rijk, doordat de hoge inkomens meer premie betalen dan de lage, terwijl de uitkering voor iedereen gelijk is. De premie is namelijk een percentage van het inkomen.

Suurhoff was ook tegenstander van het uitsluiten van bepaalde categorieën personen omdat dat 'zeer veel administratieve rompslomp met zich mee [zou] brengen, waarvan de kosten niet mogen worden onderschat'. De AOW zat

dank zij het achterwege laten van uitzonderingen zo simpel en duidelijk in elkaar, dat door de Sociale Verzekeringsbank in de regel alleen hoefde te worden vastgesteld of iemand vijfenzestig was geworden, waarna de uitkering kon starten en er verder geen omkijken meer naar was.

Ook voor het aftrekken van eigen inkomsten of die van de partner, zoals De Graaf dat met instemming van de PVDA wil gaan doen, voelde Suurhoff niets, en niet alleen op theoretische gronden.

Onder de Noodwet-Drees, de voorloper van de AOW, vond er zoals we gezien hebben jarenlang inkomensaf trek plaats. De Tweede Kamer had daar echter geregeld bezwaar tegen gemaakt en ook Suurhoff wilde dit systeem niet in de nieuwe wet opnemen, omdat het 'een nadelige invloed [heeft] op de spaarzin en op het tot stand komen van bedrijfs- en andere pensioenfondsen'. Mensen die nog eigen geld, inkomen of een pensioen hadden, werden namelijk onder de Noodwet-Drees daarvoor 'gestraft' met een korting, zodat ze dikwijls maar liever snel hun geld opmaakten of aan hun kinderen gaven, of ervan afzagen een pensioenverzekering af te sluiten om tenminste later de volle uitkering binnen te kunnen krijgen.

Bij de AOW moest iets dergelijks volgens Suurhoff niet gebeuren. Die was bedoeld als een 'algemene uniforme uitkering als bodempensioen' en moest 'rekening houden met het bestaan van pensioenvoorzieningen in de privaatrechtelijke sfeer, terwijl zij anderzijds niet remmend, doch zo mogelijk eer stimulerend dient te werken op het tot stand komen en in stand blijven van zodanige voorzieningen'.

Deze opzet is volledig geslaagd. Bij vrijwel alle pensioenvoorzieningen is er sinds de invoering van de AOW van uitgegaan dat de verzekerde de AOW in ieder geval zal ontvangen, waardoor de premies voor het 'aanvullend pensioen' veel lager kunnen uitvallen dan zonder deze 'inbouw' mogelijk zou zijn. De AOW zorgde dus, juist dank

zij het achterwege blijven van de inkomenstoets, voor het ontstaan van een fraaie vervlechting van voorzieningen in de collectieve en de particuliere sfeer. Het gevolg van deze weloverwogen opzet was dat de AOW heel eenvoudig uitvoerbaar was, vrijwel ongevoelig voor fraude, ontwijking en afwenteling, een stimulans voor het treffen van aanvullende pensioenvoorzieningen en bovenal ook nog heel rechtvaardig: mensen met hoge inkomens kregen wél AOW, maar ze hadden daarvoor ook meer premie moeten betalen.

De efficiëntie van de AOW blijkt uit de lage uitvoeringskosten: op een uitkeringstotaal van ruim 20 miljard in 1983 maakte de Sociale Verzekeringsbank bij voorbeeld maar 85 miljoen administratiekosten, terwijl de belastingdienst in dat jaar 45 miljoen in rekening bracht voor de inningskosten van de premies. Ter vergelijking: in hetzelfde jaar waren de administratiekosten van de WAO 275 miljoen, bij een uitkeringstotaal van ongeveer 8,5 miljard. Suurhoff gaf het geld kennelijk liever uit aan de bejaarden zélf dan aan de uitvoerende ambtenaren. En hij had de AOW niet nodig om aan inkomenspolitiek te doen.

De inkomenstoets die in de toekomst alle bejaarde paren enige tijd zullen moeten ondergaan, tenzij ze op dezelfde dag van hetzelfde jaar geboren zijn, zal een einde maken aan de elegante eenvoud van de AOW.

Door de voorstanders van de inkomenstoets wordt steeds verwezen naar het *draagkrachtbeginsel* en dat is natuurlijk in principe een mooi uitgangspunt. Maar omdat bij het bepalen van de toeslag alleen gekeken zal worden naar het inkomen van de *partner*, en niet naar dat van de *gepensioneerde zélf*, hebben we hier te maken met een wel erg uitzonderlijke en daarom misleidende opvatting van wat doorgaans onder draagkracht wordt verstaan. De vergelijking met andere sociale voorzieningen zoals de Algemene

Bijstandswet is dan ook niet erg op zijn plaats.

Zo kan de goedbedoelde poging om door een inkomensstoets grotere rechtvaardigheid te bewerkstelligen leiden tot allerlei vormen van fraude en onbedoelde effecten; nieuwe onrechtvaardigheden waarvoor, als men die ongedaan wil maken, weer nieuwe wetgeving nodig is en waarschijnlijk ook uitgebreider maatregelen in de sfeer van uitvoering en controle. Die nieuwe verfijningen en 'reparaties' zullen op hun beurt weer leiden tot nieuwe spitsvondigheden, waarmee de weerbaren onder ons zich aan de bedoelingen van de wetgever zullen onttrekken, terwijl minder gehaaide burgers de rekening mogen betalen, net zoals dat bij de steeds ingewikkelder belastingwetgeving is gegaan, met als tragisch dieptepunt de tweeverdienersoperatie. De AOW was tot nu toe vrijwel de enige onbezodelde sociale voorziening. In de toekomst zal het een nieuwe bron zijn voor de favoriete sterke verhalen op verjaardagen en aan de tap, over misbruik van sociale voorzieningen.

De inkomensstoets is overigens niet nodig om de individualisering te financieren, omdat de individuele premieheffing ruimschoots voldoende extra oplevert om iedere gehuwde AOW'er een volledige aanvulling te geven. Daarom kon er ook rustig een overgangperiode worden ingesteld: pas in 1988 wordt de inkomensstoets voor het eerst toegepast, en dan nog alleen voor de nieuwe gevallen, en alleen als de jongere partner nog geen zestig is. Na 1988 zal geleidelijk aan iedereen onder het nieuwe regime gaan vallen, zodat halverwege de jaren negentig de hele wijziging zal zijn gerealiseerd.

Voorstanders van de inkomensstoets hebben de tegenstanders verweten 'Sinterklaas te willen spelen', maar zoals we gezien hebben, is het nog helemaal niet zo zeker wie in deze zaak de grootste Sinterklaas zal blijken te zijn. De opstelling van de PvdA, die in deze affaire kennelijk graag

de rol van Zwarte Piet op zich wil nemen door zich voor de verandering eens te verzetten tegen een vergroting van de collectieve uitgaven, wordt nog ondoorgrondelijker als we kijken naar de plannen die in de partij leven voor de verre toekomst.

Woordvoerder Elske ter Veld heeft al geregeld laten blijken uiteindelijk voorstander te zijn van een volledig geïndividualiseerde AOW, waarbij iedereen zeventig procent van de huidige gehuwden-AOW ontvangt, een plan dat al langer door D'66 en de PSP wordt gepropageerd. Berekeningen van het ministerie van Sociale Zaken hebben uitgewezen dat een dergelijke opzet, waarbij trouwens ook nog steeds aanvullingen noodzakelijk zullen zijn, op jaarbasis structureel ruim drie miljard extra zal gaan kosten. Dat is nog eens wat anders dan de tweehonderd miljoen waar nu ruzie over gemaakt wordt met een beroep op zuinigheid en het draagkrachtbeginsel.

De afgelopen tien jaar hebben al uitgewezen dat structurele verhogingen van de uitkeringen een veel groter effect hebben op de totale uitgaven voor de AOW dan de toename van het aantal uitkeringstrekkers. Het PvdA-plan zou in dat licht bezien in de toekomst dus wel eens voor heel wat grijze haren kunnen gaan zorgen bij mensen die de vijfenzestig nog lang niet hebben bereikt.

Ondertussen is het dan toch wel jammer dat onze fraaiste sociale voorziening, het pronkstuk van een vroegere socialistische minister van Sociale Zaken, afkomstig uit de vakbeweging, wordt verminkt met steun van een nieuwe generatie socialisten, vertegenwoordigd door een eveneens uit de vakbeweging afkomstig kamerlid.

Veel brave burgers die geen enkel bezwaar hebben tegen hoge collectieve uitgaven en een gerieflijk stelsel van sociale voorzieningen, maken zich zorgen over de verloeding van ons belastingstelsel en de sociale zekerheid ten

gevolge van zwart werken, oneigenlijk gebruik en fraude. Het naast elkaar bestaan van zoveel verschillende regelingen, Bijstandswet, WAO, Ziektewet, WW, WWV enzovoort, die allemaal, door hun verschillende historische oorsprong, op een eigen leest zijn geschoeid, heeft geleid tot allerlei onbedoelde vormen van ongelijkheid en onrechtvaardigheid.

Menigeen begint er zo langzamerhand voor te voelen om de onontwarbare wirwar van verfijnde regelingen te vervangen door een meer hanteerbaar stelsel, bij voorbeeld door de invoering van een individueel basisloon voor iedereen. Voor een dergelijk eenvoudig en toch rechtvaardig systeem kon de AOW jarenlang met verve model staan. Die tijd is in 1988 waarschijnlijk voorbij.

Hilda Verwey-Jonker, pleitbezorgster voor emancipatie

Inleiding

Hilda Verwey-Jonker is al een bekende figuur in de socialistische beweging van de jaren dertig. Haar ontwikkeling gedurende de eerste veertig jaar (van 1908 tot 1948) representeert op interessante wijze de SDAP-geschiedenis, zo wordt geconstateerd in het aan haar gewijde profiel in het *Tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* in 1980.¹ 'Net als bij de partij het geval was, evolueerde ze van marxisme naar een meer pragmatisch, zedelijk gefundeerd socialisme. Een kleurloze middenfiguur was zij zeker niet. Daarvoor was ze te principieel. Het behoud van het socialistische ideaal en het socialistisch karakter van de SDAP stonden bij haar altijd voorop. Men zou haar eerder onafhankelijk kunnen noemen, temeer daar ze niet bang was om een minderheidsstandpunt in te nemen, zoals herhaaldelijk bleek.'

Door haar leven loopt als een rode draad de betrokkenheid bij de emancipatiestrijd van onderdrukte groepen. Vanaf de vrije jeugdbeweging en de socialistische studentenbeweging in de jaren twintig, de SDAP, de hulp aan vluchtelingen en de PvdA tot aan de emancipatiestrijd van vrouwen en ouderen in de jaren zeventig en tachtig.

In 1983 verschijnt van haar hand het boek *Emancipatiebewegingen in Nederland*, een historische en sociologische beschrijving van een groot aantal maatschappelijk minder machtige groepen en hun verzet tegen de dominante, meestal de mannelijke, autochtone, Hollandse burger.² Zij

vergelijkt de emancipatiebewegingen van arbeiders, vrouwen, onderdrukte kerken, nationale en allochtone minderheden en een aantal andere minderheidsgroepen met elkaar en constateert dat zij – ondanks alle verschillen – een aantal gemeenschappelijke kenmerken hebben.

Een emancipatiebeweging begint altijd met een besef van ondergeschiktheid, leidt tot verwondering over die situatie en vervolgens tot groepsvorming en tot protesten. In alle gevallen gaat het om een collectief verzet tegen ervaren onderdrukking die zich uit in activiteiten gericht op verandering van de machtsbalans ten gunste van de eigen groep.

Zij onderscheidt de emancipatiebeweging van het emancipatieproces als zodanig. Bij een emancipatieproces treedt er weliswaar een machtsverschuiving op in een door de betrokkenen gewilde richting, maar dit geschiedt dan als gevolg van externe beïnvloeding.

De thematiek van de emancipatiestrijd houdt haar dermate bezig dat zij dit op achtenzeventigjarige leeftijd als uitgangspunt kiest voor haar autobiografie. In deze biografie beschrijft zij haar leven in relatie met de ontwikkeling van de emancipatiebewegingen van deze eeuw.

Deze autobiografie zal naar verwachting eind 1987 verschijnen bij De Arbeiderspers in de serie Privé-Domein. In dit artikel zal de betrokkenheid van Hilda Verwey-Jonker bij de emancipatiestrijd van vrouwen en ouderen centraal staan. Om het beeld van haar leven volledig te maken geef ik echter vooraf een kort overzicht van haar andere activiteiten gedurende de tweede veertig jaar van haar leven.

Voor zover niet verwezen wordt naar de in de noten genoemde literatuur is de informatie afkomstig van een gesprek met Hilda Verwey-Jonker in januari 1987.

Een druk en gevarieerd leven

Opmerkelijk is dat Hilda Verwey-Jonker haar eerste baan buitenshuis pas krijgt in 1973, na haar vijfenzestigste levensjaar.

In het bewuste jaar wordt ze wetenschappelijk hoofdmedewerkster bij de vakgroep Planning en Beleid van de Universiteit van Utrecht. Hier vervangt zij Becker en Thoenes tijdens hun sabbatical year. Dit leidt tot de vermakelijke situatie dat zij na het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd wordt gekeurd voor het pensioenfonds! Het is een plezierige ervaring: een eigen inkomen (dat nu eens niet geheel opgaat aan kinderoppas) en... een eigen pensioen van f165,- per maand. Hieraan vooraf gaat een niet minder druk leven zonder vast inkomen als freelance journaliste, echtgenote, moeder, politica en regeringsadviseuse.

Van 1935 tot 1968 woont Hilda Verwey-Jonker met haar gezin in Eindhoven, waar haar man een betrekking heeft als directeur van het Philips-laboratorium.

Twee van haar kinderen worden geboren in de jaren dertig, haar andere twee tijdens de oorlog. Van 1936 tot 1941 vertegenwoordigt ze de SDAP in de gemeenteraad van haar woonplaats, gedurende de jaren vijftig de PvdA. Het gemeenteraadswerk neemt haar niet overmatig in beslag. Belangrijke voorzieningen zoals de woningbouw, het onderwijs en de ziekenhuizen zijn in particuliere handen.

Nadat in 1941 het gemeenteraadswerk door de Duitsers is verboden vindt zij tijd om een proefschrift te schrijven over de financiële positie van de lage inkomensgroepen in Eindhoven.³ In 1943 rondt zij het werk af. Dat zij het proefschrift zo snel heeft kunnen afmaken dankt zij aan de medewerking van gemeenteambtenaren, die blij zijn werk te kunnen doen dat niet in direct verband staat met de oorlog.

De promotieplechtigheid vindt echter pas plaats in oktober 1945, omdat de universiteit van de Duitsers geen inmenging in wetenschappelijke aangelegenheden duldt. Het proefschrift trekt veel belangstelling, omdat er weinig bekend is over mensen met lage inkomens en Eindhoven als min of meer representatief voor Nederland beschouwd wordt. Trots is Hilda Verwey-Jonker nog steeds op het feit dat het werk een belangrijke rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van de Noodwet-Drees en de AOW. Uit haar onderzoek blijkt namelijk dat de inkomensverdeling globaal een curve van Gausse vormt en dat er zich onder de laagste inkomens veel ouderen bevinden.

Al voor de oorlog raakt Hilda – nogal toevallig – betrokken bij de vluchtelingenhelp. Tussen 1938 en 1940 worden er joodse kinderen uit Duitsland in Eindhoven opgevangen. Na de oorlog neemt ze actief deel aan het vluchtelingenwerk van de Verenigde Naties.

Na de bevrijding van het Zuiden breekt er een drukke tijd aan. Vanuit bevrijd gebied gaat zij naar Londen om koningin Wilhelmina verslag te doen over de sociale problemen in de bevrijde gebieden. In Londen geeft zij over Radio Oranje informatie over de situatie in het bevrijde deel van Nederland. In 1945 vertegenwoordigt zij Nederland bij de eerste Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Het is de eerste, en een van de weinige situaties in haar leven, dat zij zich als vrouw gediscrimineerd en niet serieus genomen voelt.⁴

Van 1952 tot 1957 vertegenwoordigt zij de PvdA eveneens in de Eerste Kamer. Het werk boeit haar maar matig: er gebeurt niet zoveel. Het meest interessant vindt de Eindhovense dat je er zoveel nieuwtjes hoort. In 1957 wordt ze op voordracht van de vrouwenorganisaties gekozen als eerste vrouw in de Sociaal Economische Raad (SER). Dit werk in-

teresseert haar veel meer. Zij zal dan ook tot haar vijfenzestigste (1972) in de SER blijven. Niet dat het werk in deze raad gemakkelijk is. De SER richt zich op de wensen van het bedrijfsleven en daar ontstaat de belangstelling voor vrouwen als werkneemster pas in de loop van de jaren zestig, als de arbeidskrachten schaars worden.

De vakbeweging is in die tijd nog sterk gekant tegen vrouwenarbeid. Was er immers niet jarenlang geijverd voor een inkomen dat hoog genoeg was om vrouw en kind te onderhouden? Het stimuleren van vrouwenarbeid betekende in hun ogen: terug naar af.

In *Emancipatiebewegingen in Nederland* schrijft Hilda: 'Ik heb vakbondsbestuurders met hun vuist op tafel zien slaan en horen uitroepen: "Daar hebben we nu zestig jaar voor gevochten dat onze vrouwen niet in de fabriek hoefden en nou willen jullie ze daar weer naar terugsturen! Het leed van de negentiende eeuw werkt lang na!"'⁵

Ze leert veel van de discussies in de SER en van de wijze van debatteren. Met veel waardering spreekt zij over de wijze waarop Jelle Zijlstra moeilijke problemen uiteen wist te zetten.

Aanvankelijk was de commissie voor de Vrouwenarbeid een sub-commissie van de Raad voor de Arbeidsmarkt. In 1970 wordt er een zelfstandige commissie Vrouwenarbeid gevormd, waarvan zij tot 1972 voorzitter is. In de partij is ze daarnaast nog actief als lid van het drietal commissies dat belast is met de voorbereiding van een nieuw beginselprogramma (1947, 1959 en 1977) en voorts is zij enkele jaren voorzitter van het bestuur van de Wiardi Beckman Stichting (1972-1975).

In 1968 verhuist ze met haar man naar Utrecht, de stad waarin ze in 1972 de al eerder genoemde betrekking als hoofddocent sociologie aanvaardt (1973-1975).

Zij wordt aan de universiteit geconfronteerd met de

studentenbeweging in haar nadagen. Een van de weinige bewegingen die niet op haar sympathie kunnen rekenen. Weinig goede woorden heeft zij over voor de studenten die geen inspraak van docenten dulden bij het opstellen van hun studieprogramma en voor de groepsscripties waarin het aandeel van individuele studenten niet duidelijk is. Met voldoening constateert ze dat de meeste studenten uiteindelijk toch liever bij haar afstuderen dan via het zelf gekozen studieprogramma.

In 1978 ontvangt ze van de Sociale Faculteit van de Erasmus Universiteit in Rotterdam een eredoctoraat. Ze wordt geëerd voor het feit dat ze het sociologisch denken op tal van plaatsen introduceerde in het overheidsbeleid. Bovendien vanwege haar rol als baanbrekster door als eerste een graad in de sociologie te behalen. De Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging eert haar met het instellen van de Hilda Verwey-Jonker Prijs voor het beste congres-paper geschreven door een jong socioloog.

In 1981 verliest Hilda Verwey-Jonker haar man. Strijdbaar als vanouds gaat zij zich daarna inzetten voor de verbetering van de positie van de ouderen in de samenleving. In 1987 is ze nog steeds een veel gevraagd spreekster op congressen en studiedagen, radio en televisie.

De strijd voor de verbetering van de positie van vrouwen

Hoewel Hilda Verwey-Jonker zich steeds heeft ingezet voor de verbetering van de positie van vrouwen, is zij te geëmancipeerd om zich persoonlijk aangesproken te voelen door de feministische beweging.

Tijdens haar loopbaan heeft ze weinig tegenstand van mannen ervaren. In een interview⁶ zegt ze hierover: 'Ik denk dat ze het niet bedreigend vonden. Eentje.' Hoewel de acceptatie van de eerste vrouw in de SER niet zonder horten

en stoten verloopt ('vooral de heren van de werkgeversorganisatie hadden wel eens de neiging om de charmeur uit te hangen'), zijn de meeste contacten toch wel zakelijk.

En zakelijk is zeker de sub-commissie voor de Vrouwenarbeid, die onder haar leiding onderzoek doet naar de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en meisjes en de belemmeringen hierbij. Onder haar voorzitterschap wordt het initiatief genomen voor het Advies inzake de Gelijke Beloning voor Mannen en Vrouwen dat in 1973 verschijnt. Dit advies leidt tot de Wet Gelijke Beloning voor Man en Vrouw die 1 januari 1975 van kracht wordt.⁷

Hilda Verwey-Jonker was actief in de Vrouwenbond en in het Vrouwencontact, maar met de Rooie Vrouwen in de pvdA voelt zij zich nauwelijks verbonden. De Rooie Vrouwen zijn naar haar mening te radicaal en stellen zich te zeer geïsoleerd op. In haar opvatting zijn bondgenootschappen met mannen noodzakelijk om macht te verwerven.

Wellicht is dit verschil in opvatting terug te voeren op het verschil in maatschappelijke positie en leeftijd tussen Hilda Verwey-Jonker en de Rooie Vrouwen in de jaren zeventig. De meeste Rooie Vrouwen hebben geen boeiende baan buitenshuis en zetten zich af tegen de traditionele vrouwenrol. Voor hen zijn bondgenootschappen met mannen (nog) geen reëel alternatief.

Haarfijn analyseert Hilda Verwey-Jonker de vrouwenemancipatiebeweging.⁸ De eerste feministische golf (1890-1920) had naar haar mening een gering draagvlak, omdat zij voorbijging aan de afhankelijke plaats van de getrouwde vrouw in het gezin. Aangezien de gezinsstructuren in die periode nauwelijks veranderden kon deze beweging dan ook niet leiden tot wezenlijke veranderingen in de positie van vrouwen. De beweging werd maar zeer ten dele gesteund door een extern emancipatieproces. Als belemmerende factor noemt zij de opkomst van het ideaal van 'de romantische liefde'. Voor zover vrouwen getolereerd

werden op de arbeidsmarkt, was dat slechts in de rol van 'assistente', bij voorkeur in rollen die ook nog omgeven konden worden met een typische vader-dochter-romantiek, zoals de baas-secretaresse-verhouding en die van arts-verpleegster.

Tot 1957 was er sprake van legale discriminatie van vrouwen doordat vrouwen het recht werd ontzegd hun eigen inkomen en vermogen te beheren en gehuwde vrouwen ook anderszins handelingsonbekwaam waren.

In de huidige samenleving is de discriminatie vaag en maar zelden legaal verankerd in wetten. Het gaat naar haar mening meer om zaken als het voortrekken van de ene groep boven de andere of om het niet luisteren en niet ingaan op argumenten. Zij noemt dit indirecte machtsuitoefening. Terwijl de directe, botte machtsuitoefening, die vastgelegd is in wetten, leidt tot onvrijheid, leidt de indirecte machtsuitoefening tot ongelijkheid en het besef achtergesteld te zijn. Dit besef ontstaat met name in situaties waarin groepen zich met een andere partij kunnen vergelijken: meisjes met jongens, armen met rijken, ouderen met jongeren. Naarmate er bij voorbeeld meer gesproken wordt over de gelijke kansen van arm en rijk op goed onderwijs valt des te sterker op dat jongens uit de arbeidersklasse daar meer profijt van trekken dan meisjes en dat de toegang tot het onderwijs niet is afgestemd op ouderen. De heersende groep bedient zich in zo'n geval van negatieve sancties als het onthouden van affectie en het belachelijk maken van mensen die zich niet voegen in de traditionele rol.

In tegenstelling tot de eerste slaat de tweede emancipatiegolf (1970-heden) volgens Hilda Verwey-Jonker wel aan bij een grote groep vrouwen, ook die uit de arbeidersklasse, doordat deze zich in toenemende mate door hun man en kinderen ondergewaardeerd voelt. De tweede emanci-

patiegolf wordt bovendien beter ondersteund door een extern emancipatieproces. Als externe factoren die meehelpen de positie van vrouwen in het gezin en op de arbeidsmarkt te veranderen noemt zij: het beschikbaar komen van 'de pil' en de tekorten op de arbeidsmarkt. Maar in de huidige laagconjunctuur verliest de vrouwenbeweging weer veel van haar elan. Er is – evenals bij andere emancipatiebewegingen – sprake van een spanning tussen de eisen van de dag en het toekomstbeeld. Het is bij voorbeeld gemakkelijk om te roepen “weg met het huwelijk”, maar hoe regel je dan je relaties? Geen kinderen krijgen komt je carrière ten goede, maar hoe kom je aan een toekomstige generatie? Herverdeling van arbeid: maar hoe leer je mannen koesteren?

Ze pleit voor het doordenken van de maatschappelijke ontwikkelingen en het ontwikkelen van een strategische lange-termijnvisie op deze vraagstukken.

Zelf verwacht ze een verdergaande tweedeling tussen enerzijds de vrouwen die de gezinsstructuur en/of de samenwerking met mannen wel accepteren en anderzijds degenen die dat niet doen. Zolang er geen sprake is van visieontwikkeling zal de vrouwenbeweging in haar ogen weinig kunnen doen om het proces van vrouwenemancipatie – dat zeker nog niet voltooid is en nog steeds veel weerstanden oproept – doorslaggevend te beïnvloeden.

Er zijn meer kinderen nodig

Zoals gewoonlijk steekt Hilda Verwey-Jonker haar visie over de wijze waarop ingespeeld moet worden op de maatschappelijke ontwikkelingen niet onder stoelen of banken.

Al in 1978 spreekt ze haar zorg uit over de scherpe daling van het geboortecijfer: het is de vraag of de toekomstige beroepsbevolking de verzorging van de ouderen op het thans geldende peil kan handhaven.⁹ Ze is een roepende in

de woestijn, hetgeen haar er uiteraard niet van weerhoudt te blijven ageren tegen de in haar ogen onjuiste keus van vrouwen om kinderloos te blijven. In 1985 verschijnt van Hilda's hand een rapportage over het werk van en een gesprek met de Franse Evelyne Sullerot over ouder worden en bevolkingspolitiek.¹⁰ In Frankrijk is de discussie over een bevolkingspolitiek dan al enige tijd in volle gang, zonder dat dit overigens nog tot concrete maatregelen heeft geleid. Evenals Evelyne Sullerot pleit Hilda Verwey-Jonker voor een emancipatiegerichte, moderne bevolkingspolitiek.

Deze zou in ieder geval betere kinderopvangvoorzieningen, betere schooltijden en voldoende arbeidsmogelijkheden voor herintredende vrouwen moeten bevatten. Daarnaast valt te denken aan betaald zwangerschaps- en ouderschapsverlof ten behoeve van de verzorging van kinderen, vaderschapsverlof (rond de bevalling), recht op deeltijdarbeid, en dergelijke en/of variabele werktijden.¹¹

Een storm van protest rijst op uit de vrouwenbeweging: voor veel vrouwen is bevolkingspolitiek synoniem met 'terug naar het aanrecht en de luiers'. Dit hangt samen met het gegeven dat in het verleden pro-natalistische bevolkingsmaatregelen uitgingen van de traditionele sekserollen en er direct of indirect op gericht waren uitsluitend vrouwen zorg te laten dragen voor de verzorging en opvoeding (kinderbijslag, aftrek, kostwinnersregelingen).¹² Ook in de landen om ons heen die wel een pro-natalistische bevolkingspolitiek voeren, zoals de beide Duitslanden, gaat het om niet-emancipatorische of zelfs anti-emancipatorische maatregelen, zoals het verstrekken van premies voor vrouwen die kinderen krijgen en het beperken van de mogelijkheden voor abortus. Veel vrouwen uit de huidige, relatief kinderloze generatie komen bovendien zelf uit grote gezinnen en herinneren zich nog de sociale druk vanuit de kerk en de omgeving om kinderen te krijgen.

De leus 'baas in eigen buik' van de vrouwenbeweging, ingezet in het kader van de strijd voor een goede abortuswetgeving, geldt derhalve ook de bevolkingspolitiek. Men duldt geen inmenging van de overheid in de bepaling van het juiste kindertal.

In 1985 heb ik tweemaal over dit onderwerp met Hilda Verwey-Jonker de degens mogen kruisen. Het valt op hoe zakelijk en rationeel zij het probleem benadert, terwijl de emoties aan de andere zijde hoog oplopen. Er wordt een beeld geschapen van een Hilda Verwey-Jonker die de vrouwen terug naar de kinderkamer stuurt, terwijl dit het laatste is wat zij voorstaat. Haar boodschap is echter complex. Het gaat haar niet zozeer om pro-natalistische maatregelen van de overheid, alswel om vrouwen te waarschuwen voor de consequenties van de lage geboortecijfers, namelijk het ontbreken van pensioenen en het in gevaar komen van de AOW. Tegen de dertigers en veertigers zegt ze: 'Jullie behoren tot de generatie die een goede baan heeft met een goed pensioen. Jullie hebben macht. Maar voor veel jongeren is die situatie niet zo rooskleurig. Er is een hele grote groep die alleen maar tijdelijke banen heeft en niet de kans krijgt een behoorlijk pensioen op te bouwen.'

Bovendien ziet ze kinderen (of liever gezegd kleinkinderen) ook als een verzekering tegen eenzaamheid later: 'Als je oud bent en hulp nodig hebt kun je het in vrienden-netwerken zoeken, maar het is zekerder het in de jongere generaties te zoeken.'¹³

En alhoewel ze mij (nog) niet wist te overtuigen, dwingt ze mijn respect af met haar stoutmoedig standpunt, dat niet verstomt, ook al vindt ze weinig medestanders.

De strijd voor de verbetering van de positie van ouderen

Het in de vorige paragraaf geciteerde artikel van Hilda in *Socialisme en Democratie* heeft als hoofdthema de positie van ouderen in de samenleving. Het draagt de veelzeggende titel: 'De bejaarden, slachtoffers van de geboortebeperving?'¹⁴ In dit artikel stelt ze als een van de eersten vast dat de gevolgen van de vergrijzing verder gaan dan het verzorgingsprobleem.

Ze vraagt aandacht voor alle gebieden waarop het toenemend aantal bejaarden zijn invloed hebben kan: arbeid, financiën, woningmarkt, culturele participatie en politiek.

Ze pleit ervoor het vraagstuk van pensionering te zien als een onderdeel van het totale vraagstuk van een betere verdeling van alle soorten arbeid: betaald en onbetaald, binnen en buiten het huis, waarbij de flexibele pensioeringsleeftijd en de geleidelijke afbouw van verantwoordelijkheden centraal zouden kunnen staan. Zij wijst erop dat de financiering van de 'oude dag' twee kanten heeft: naast de maatschappelijke (namelijk de vraag of de toekomstige beroepsbevolking de verzorging van de ouderen op het thans geldende peil kan handhaven), een persoonlijke (de inkomensverschillen in de groep boven de vijftenzestigjarigen zijn groter dan in de totale bevolking). De vergrijzing heeft in haar ogen ook consequenties voor de politieke cultuur: 'Zoals we op dit moment de jeugdbewegers er nog uitpikken als er een bijeenkomst van bejaarden wordt gehouden, zo zul je over vijftig jaar de milieubeschermers en de feministen in het bejaardenhuis herkennen.'

Het is duidelijk dat hier iemand spreekt die gewend is aan medezeggenschap en die niet voornemens is haar levenswijze te wijzigen, omdat ze toevallig boven de zeventig is.

Als zodanig vertegenwoordigt ze ook op haar oude dag de voorhoede van de toekomstige generatie ouderen die is

opgegroeid in een tijd met betere onderwijsmogelijkheden, met participatie, actiegroepen en inspraak.

Samen met een aantal oudere kennissen die zich evenals zij storen aan allerlei uitingen van leeftijdsdiscriminatie tracht zij een emancipatiebeweging van en voor ouderen in gang te zetten.

Geïnspireerd door de Amerikaanse Grey-Pantherbeweging zoeken ze naar mogelijkheden aandacht van de samenleving te krijgen. De groep breidt zich door middel van een radio-uitzending van de Vara verder uit.

Al eerder was ze toegetreden tot de wetenschappelijke adviescommissie van de Federatie Bejaardenbeleid.

In het najaar van 1982 organiseert de Federatie het congres 'Oud in Nederland', door velen aangeduid als een keerpunt in het denken en doen over en van ouderen. Een keerpunt omdat tijdens het congres onder meer blijkt dat veel ouderen zich met hun AOW niet kunnen redden.

Tijdens dit congres zien de ouderenbonden zich geconfronteerd met een groep ouderen die zich inzet voor hun belangenbehartiging, gedragen door het streven naar het wegwerken van de maatschappelijke achterstellingen en emancipatie, in plaats van voor creatief en educatief werk. Op het congres wordt een programma van actie opgesteld voor een beweging van ouderen.¹⁵

In *Emancipatiebewegingen in Nederland* stelt Hilda Verwey-Jonker in 1983 dat het nog niet duidelijk is hoe de emancipatie van ouderen zich zal ontwikkelen: 'De generatie van AOW'ers is vermoedelijk de meest tevreden groep bejaarden geweest, die Nederland ooit gekend heeft of in de toekomst zal kennen. Want inmiddels is het tot de nieuwe generatie doorgedrongen, dat de afhankelijkheid van de familie is vervangen door een andere afhankelijkheid: die van de werkende cohorten in de maatschappij. De werkenden hebben niet alleen bepaald dat men mag ophouden

met werken, maar dat men *moet* ophouden. Eerst gebeurde dat op een oneigenlijke manier: door oudere werknemers spoedig "arbeidsongeschikt" te verklaren. Op het ogenblik gebeurt het meer openlijk: er worden stelsels ingevoerd, die eerst Vrijwillige Uit-Treding worden genoemd, maar die de neiging hebben zich via Vervroegde Uit-Treding tot Verplichte Uit-Treding te ontwikkelen.

Bij de jong-bejaarden bestaan er in ieder geval grote grieven, zowel tegen de politiek van de overheid als tegen de "betuttelende" invloed van het apparaat dat is gegroeid om de "bejaardenzorg" te bedrijven. Inmiddels vormen de bejaardenbonden zich om tot Bonden van Ouderen die zich verenigen in het COSBO, dat een derde van de zetels op-eist in de Raad voor het Ouderenbeleid en een betoging op het Binnenhof organiseert om te protesteren tegen kortingen op uitkeringen en verhoogde ziekenfondspremies.¹⁶

Hilda verwacht dat er nu een beweging op gang komt die naar verschillende kanten actief wordt: enerzijds eist de beweging eigen vertegenwoordiging op in vertegenwoordigende lichamen, anderzijds eist de beweging ook dat gezorgd wordt voor aanvullende mantelhelp, noodzakelijk door het wegvallen van familieleden in een verzorgende rol.

Door allerlei eigen creativiteit te tonen, bij voorbeeld door een zelf ingerichte tentoonstelling van eigen werk of door naar Frans voorbeeld een Université du troisième Age op te richten, zou deze generatie haar eigen imago kunnen verbeteren. Pas dan zou ze niet alleen geëmancipeerd zijn van de familie, maar ook van de betuttelende welzijnsmaatschappij.

De Adviesgroep Ouderenbeleid van de PvdA

Ook in de PvdA nemen de ouderen het heft in eigen hand. Op hun verzoek stelt het partijbestuur in 1984 de Advies-

groep Ouderenbeleid in, voornamelijk bestaande uit ouderen.

Sinds de oprichting maakt Hilda Verwey deel uit van deze Adviesgroep. In maart 1985 brengt de groep een nota uit die moet dienen als grondslag voor discussies over de hoofdlijnen van een door de PvdA te bepleiten ouderenbeleid.¹⁷ De bedoeling van de nota is het onderwerp 'ouderen' op de politieke agenda te krijgen. In bijeenkomsten met oudere leden, raads- en statenfracties wordt de nota besproken. Ook de ouderenbonden worden bij deze discussie betrokken.

De nota stelt dat een goed ouderenbeleid vraagt om het scheppen van voorwaarden waardoor ouderen op een redelijk bestaansniveau kunnen leven en waar nodig zorg kunnen krijgen. Bovendien dient het beleid erop gericht te zijn dat ouderen volwaardig kunnen blijven deelnemen aan het maatschappelijk leven.

Isolement moet voorkomen worden. Ouderen moeten dan ook kunnen meebeslissen over hun eigen lot in het bestuur van ziekenfondsen, pensioenfondsen en woningcorporaties. De ouderendiscriminatie, volgens de Adviesgroep duidelijk aanwezig in onze maatschappij, moet bestreden worden. Daarvoor is een verandering van mentaliteit nodig, ook bij de jongere generaties.

De Adviesgroep constateert dat er gelukkig sprake is van een dergelijke mentaliteitsverandering, zij het vooral bij de ouderen zelf. Steeds duidelijker blijkt – onder andere uit de activiteiten van de ouderenorganisaties – dat men geen genoegen meer neemt terzijde te worden gesteld, maar dat men wil blijven participeren in alle facetten van het leven.

Om dit mogelijk te maken is echter ook verandering nodig van de opzet van maatschappelijke voorzieningen als woningbouw, openbare gebouwen, vervoer, vergaderstippen en dergelijke, ten einde het openbare leven

toegankelijker te maken voor deelname door anderen dan de mobiele mensen. Dat is overigens niet alleen van belang voor ouderen, maar ook voor bij voorbeeld gehandicapten.

De nota eindigt met een programma van eisen variërend van meer bijscholingsmogelijkheden voor ouderen en een flexibele pensioneringsleeftijd tot aan een redelijk inkomen en meer invloed op de besluitvorming.

In december 1985 houdt de Adviesgroep een druk bezochte landelijke ouderendag. Er zijn 92 partij-afdelingen vertegenwoordigd en 400 gemeenteraadsleden. Op deze dag wordt vooral gepleit voor machtsvorming en invloed: ouderenorganisaties moeten sterk en strijdbaar worden. Ouderen moeten politieke druk uitoefenen binnen hun politieke partijen. Ouderen moeten een plaats eisen in vertegenwoordigende lichamen. Het gaat niet om voorkeursbehandeling, maar ouderen willen ook niet op de achterste rij worden geplaatst. Ook de werkwijze van de partij zou naar de mening van de Adviesgroep meer moeten worden afgestemd op het vrijetijdspatroon van het groeiend aantal oudere partijgenoten. De afdelingsvergaderingen zouden informatiever moeten zijn en er is behoefte aan bijeenkomsten overdag.

Veel ergernis bestaat er uiteraard over de in de partij levende gedachte om boven-de-65-jarigen niet meer op kandidatenlijsten te plaatsen voor de verschillende verkiezingen.

Een goed ouderenbeleid, vooral gericht op emancipatie, moet in de verkiezingsprogramma's op alle niveaus van de partij naar voren worden gebracht. Om dat te bereiken schoolt en vormt de Adviesgroep oudere partijgenoten om overal in het land informatieve bijeenkomsten en spreekbeurten te verzorgen.

Op de ouderendag wordt eveneens vastgesteld dat de

acties van ouderen zich vooral moeten richten op het gemeentelijk beleid.¹⁸ In een van de inleidingen wordt geconstateerd dat de decentralisatie van overheidstaken (Wet op de Bejaardenoorden en de Welzijnswet) ertoe leidt, dat met name de gemeenten een grotere taak wordt toegekend met betrekking tot het ouderenbeleid.

Gemeenten hebben rechtstreeks contact met de burger, zij kennen de plaatselijke situatie en worden – terecht of niet terecht – er door burgers op aangekeken wanneer iets niet of verkeerd gebeurt.

De rol van de gemeenten kwam tot nu toe niet goed uit de verf, doordat de gezinsverzorging, de verpleging, het kruiswerk, het gecoördineerd bejaardenwerk en de bejaardenoorden ieder op een andere wijze zijn georganiseerd, waardoor het niet zo eenvoudig is verschuivingen aan te brengen. Het gecoördineerd bejaardenwerk is de enige werksoort waarvan de verantwoordelijkheid van oudsher duidelijk bij de gemeenten ligt. Het gecoördineerd bejaardenwerk heeft een belangrijke taak op het gebied van dienstverlening en sociaal-culturele voorzieningen. Het is er echter niet in geslaagd de samenwerking tussen de werksoorten te coördineren. Iets afdwingen was niet mogelijk waardoor de afzonderlijke voorzieningen hun eigen gang gingen.¹⁹

De wensen van de Adviesgroep Ouderenbeleid sluiten aan bij de wens tot 'het behoud van de verzorgingsstaat', waarvoor de PvdA zich blijkens het model-verkiezingsprogramma voor gemeenteraden in 1986 sterk maakt. Achtergrond is de motie, dat het terugverwijzen naar gezin en burenhulp van allerlei taken, zoals het CDA wil, mensen weer in een situatie van afhankelijkheid zal brengen. De mens dient niet betutteld te worden, door hem of haar te veel zaken uit handen te nemen die hij of zij zelf nog kan doen.

Op de landelijke ouderendag wordt vastgesteld dat

langzamerhand door allerlei gemeenten zelf initiatieven worden ontplooid, zoals het openstellen van de maaltijdverzorging en recreatieve activiteiten van verzorgingshuizen ten behoeve van buurtbewoners, uitbreiding van alarmsystemen en voorlichting, 24-uursbereikbaarheid van het kruiswerk en het maatschappelijk werk, volwasseneneducatie, sport en veiligheid. Ook is in veel plaatsen een adviesraad ouderenbeleid ingesteld.

In de partijverkiezingsprogramma's van een groot aantal gemeenten wordt in 1986 een paragraaf of hoofdstuk gewijd aan de positie van ouderen en het te vormen ouderenbeleid.²⁰

In het landelijk verkiezingsprogramma 1986 'De toekomst is van iedereen' is eveneens iets terug te vinden van de ideeën van de Adviesgroep. In het programma wordt geconstateerd dat er grote verschuivingen nodig zijn in de collectieve sector door de verandering in de leeftijdsopbouw van de bevolking. Het programma stelt vast dat deze verschuivingen geleidelijk van aard zijn. Daarom is het mogelijk deze verschuivingen beleidsmatig te begeleiden en moet eerst een ontwikkelingsplan gericht op de lange termijn opgesteld worden. Dit laatste is voor de Adviesgroep echter onaanvaardbaar: de tijd van wachten is voorbij.²¹

Wie schrijft die blijft

Hilda Verwey-Jonker draagt haar steentje aan de Adviesgroep Ouderen bij door lezingen te houden op diverse congressen en symposia. Maar haar belangrijkste bijdrage is toch het schrijven van artikelen in tal van bladen. Hierin wijst ze met name op de sociale consequenties van het ouder zijn en de discrepantie tussen het zelfbeeld van de oudere en de wijze waarop de samenleving naar ouderen kijkt.

In het artikel 'Oud en niet eenzaam' in *Psychologie en Maatschappij* in 1986 stelt ze dat oud en hulpbehoevend te veel als hetzelfde wordt gezien.²² Het grote en dure apparaat dat opgebouwd is voor ouderen, van waaruit met overheids gelden zorg en hulp worden verleend, komt echter slechts ten goede aan zo'n 20% van de boven-65-jarigen. Aan de problemen van de andere 80% die ook vaak lijdt aan functieverlies (slechter lopen, zien en horen en wat moeilijker bewegen) wordt nauwelijks aandacht geschonken: onze woningbouw, het vervoersysteem en de openbare apparatuur, waarmee we allemaal te maken hebben, zoals bij voorbeeld het telefoonboek, zijn afgestemd op blanke Nederlanders van vijfendertig jaar met ten minste een gemiddeld onderwijsniveau. Dit alles hangt samen met het feit dat de maatschappij de oudere pas ziet 'staan' als hij in een rolstoel zit.²³ Er bestaat naar haar mening een zekere discrepantie tussen de beoordeling van de situatie van ouderen zelf en die van 'buitenaf'.

Dit komt volgens Hilda omdat ouderen zichzelf niet zozeer vergelijken met de huidige jongere generatie, maar met wat ze in hun jeugd hebben gezien. In het leven van de huidige generatie ouderen hebben zich grote verschuivingen voorgedaan, zowel op het terrein van de demografie (van de hoogste geboortecijfers naar de laagste) en sociaal-economisch (van de crisis en de oorlog via de welvaartsstijging in de jaren zestig naar de huidige recessie), als op het terrein van het sociaal-culturele klimaat (van een leven binnen de nauwe grenzen van religie en levensbeschouwing tot een veel opener samenleving). Ook vonden er grote veranderingen plaats in het gezinspatroon, waardoor de wederzijdse afhankelijkheid van ouders en kinderen drastisch werd beperkt.²⁴

In het tijdschrift van de Stichting Bio-Wetenschappen en Maatschappij noemt Hilda Verwey-Jonker nog meer voorbeelden van het verschil tussen het beeld van ouderen

en de werkelijkheid.³⁵ Zo bestaat er bij velen het beeld dat oudere werknemers graag in de VUT gaan, omdat de arbeid hun omstreeks hun zestigste zwaar valt en ze eigenlijk niet meer aan het produktieproces willen deelnemen. Voor velen ligt de eigenlijke reden om uit te treden echter meer in de teruggelopen kwaliteit van het werk. Ook ten aanzien van de inkomenssituatie bestaat er een groot verschil tussen maatschappelijk beeld en werkelijkheid. De discussie over de op brede schaal gedeelde wenselijkheid om tot een pensioenregeling te komen die – AOW en pensioenen samengeteld – zou leiden tot een inkomen van 70% van het laatst verdiende loon heeft bij velen de gedachte doen postvatten dat de huidige gepensioneerden een dergelijk inkomen ook al zouden ontvangen. De werkelijkheid is dat de AOW een keurige, maar bescheiden bodemvoorziening vormt en de pensioenen een chaos zijn. Ouderen behoren – met bijstandsmoeders – tot de laagste inkomensgroepen. Hun zelfbeeld is dan ook gebaseerd op de ervaring dat ze met moeite rondkomen. Op het terrein van de vrijetijdsbesteding lopen maatschappelijk beeld en werkelijkheid volgens Hilda Verwey-Jonker eveneens nogal uiteen.

Men denkt dat ouderen in groten getale deelnemen aan speciaal voor hen georganiseerde vormen van ontspanning zoals busreisjes en bingomiddagen. In werkelijkheid willen de meeste ouderen in hun vrije tijd blijven doen wat ze vroeger ook al deden, bij voorbeeld wandelen of naar concerten gaan, bridgen, klaverjassen of actief zijn in het verenigingswerk. De NS-kaart voor ouderen is daarom een succes, omdat deze kaart zoveel vrijheid biedt.

Hoe komt het dat het algemene beeld van ouderen zo afwijkt van dat van de ouderen zelf en menigmaal ook van de werkelijkheid? Hilda wijt het aan het bestaan van een grote, machtige middengeneratie die er belang bij heeft de ouderen zo snel mogelijk uit het produktieproces te duwen

en de jongeren er zo lang mogelijk buiten te houden.

De emancipatie van ouderen moet gepaard gaan met machtsvorming door middel van organisatie en vertegenwoordiging en door zelfhulp. Dat dit kan blijkt uit de arbeidersbeweging (verbruikerscoöperaties, onderlinge verzekeringen en eigen sanatoria) en uit de vrouwenbeweging (Blijf van m'n Lijfhuizen, groepen 'Vrouwen in de Overgang'). Het is heel goed mogelijk om zo'n net van onderlinge hulpverlening door ouderen zelf te laten starten en besturen. Zij denkt dan aan telefooncirkels, klusjesdiensten of plannen tot groepswonen. In al deze gevallen kan de betuttelende hulpverlening worden omzeild.

Zelfhulp kan niet van buitenaf worden opgelegd. Die moet groeien vanuit initiatieven van de mensen zelf, bij voorkeur vanuit vriendennetwerken. Wat de woningen betreft zijn kleine aanpassingen volgens haar vaak al voldoende om de woning geschikt te maken voor bewoning door bejaarden: eenvoudige bediening van het hang- en sluitwerk, brede trappen met leuning en geen drempels. Bovendien pleit Hilda Verwey-Jonker evenals anderen voor kleinschalige centra in de buurt, waarin overdag opvang wordt geboden, maaltijden worden verstrekt en mensen een tijdje kunnen logeren als ze ziek zijn, zodat ze niet meteen in het verzorgingstehuis belanden. Met dergelijke centra in de buurt hoeven ouderen niet in een isolement te komen.

In 1987 neemt Hilda Verwey-Jonker deel aan het symposium 'Wijzer over Ouder' van de Stuurgroep Onderzoek op het terrein van de Ouder Wordende Mens.

Op het symposium pleit zij voor meer ruimte voor sociaal-gerontologisch onderzoek, waarin naast directe aandacht voor de sociale problemen van het ouder worden ook een theoretisch kader wordt ontwikkeld. Voor dit theoretische kader is allereerst een 'fund of knowledge' nodig, waarmee alle onderzoekers vertrouwd zijn. Dit kan

alleen ontstaan door samenwerking van de demografen, sociaal-economen en sociaal-cultureel ingestelde wetenschappers en los van de huidige situatie en het huidige beleid.²⁶

Slotbeschouwing

De in het begin van het artikel geconstateerde onafhankelijkheid van denken gedurende de eerste veertig jaar van het leven van Hilda Verwey-Jonker kenmerkt ook de tweede veertig jaar. In deze jaren raakt ze steeds meer verzeild in de praktische politiek, zonder haar belangstelling voor de fundamentele, theoretische vraagstukken te verliezen. Met recht kan worden gesproken van een rijk en gevarieerd leven.

Het is mijns inziens met name de combinatie van het politieke met het wetenschappelijke engagement die ertoe leidt dat Hilda telkens weer op de voorgrond treedt.²⁷ Haar politiek engagement maakt dat ze in de bres springt wanneer ze onrecht voelt of ervaart, haar wetenschappelijk engagement maakt dat ze niet kritiekloos achter actiegroepen en emancipatiebewegingen gaat staan, maar degelijke analyses geeft over de problematiek.

Bovendien beweegt ze zich door haar wetenschappelijke belangstelling in andere kringen dan de meeste vertegenwoordigers van de betrokken belangengroep. Als een van de weinige ouderen is ze in staat invloed uit te oefenen op zowel de politieke ontwikkeling als op het gerontologisch onderzoek. Wat een voorrecht om op achtenzeventigjarige leeftijd zo actief te kunnen zijn! Niet zonder reden spreekt Hilda Verwey-Jonker over deze recentste periode van haar leven als 'de gewonnen jaren'.

Noten

1—A. Ribberink, 'Radicalisering of integratie van de SDAP in de jaren '30: de levensgeschiedenis van Hilda Verwey-Jonker', in: *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme*. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam 1980, p. 112-145.

2—H. Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1983, p. 181.

3—H. Verwey-Jonker, *Een statistisch onderzoek naar de verdeling van de inkomens beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven*. Van Gorcum, Assen 1943.

4—A. Bleich, en A. Steenhuis, 'Hilda Verwey-Jonker: leven in de bolwerken van mannenmacht', in: *De Groene Amsterdammer*, 9 maart 1983, p. 3-4.

5—H. Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland* (zie noot 2), p. 48.

6—A. Bleich en A. Steenhuis (zie noot 4).

7—Advies inzake de Gelijke Beloning voor Mannen en Vrouwen, SER, oktober 1973.

8—H. Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1983, p. 9, 45, 51-55 en 180-181.

9—H. Verwey-Jonker, 'De bejaarden, slachtoffers van de geboortebeperving?', in: *Socialisme en Democratie*, september 1978, p. 415-420.

10—'Het gesprek van de eeuw: Hilda Verwey-Jonker interviewt Evelyne Sullerot', in: *Leefstijd*, 1985, nr. 6.

11—H. Verwey-Jonker, 'Er moeten meer kinderen worden geboren', in: *Opzij*, juni 1985.

12—M. Niphuis-Nell, 'Moederschap als strategie. Het zonnig perspectief van vergrijzend Nederland', in: *Katijf*, december 1985, p. 4-7.

13—J. Aan de Stegge, 'Moeten er echt meer kinderen worden geboren? Een gesprek tussen Hilda Verwey-Jonker en Corrine Oudijk', in: *Opzij* 1985 en de NCRV-tv-uitzending 'Welles-Nietes' van 15-10-'85.

- 14—H. Verwey-Jonker (zie noot 9).
- 15—Federatie Bejaardenbeleid. Verslag congres 'Oud in Nederland', 1982.
- 16—H. Verwey-Jonker (zie noot 8), p.171-175. Anno 1987 is de Raad nog steeds niet ingesteld en eist het COSBO inmiddels de helft van de zetels op.
- 17—Adviesgroep Ouderenbeleid: De positie van ouderen in de samenleving, PvdA Amsterdam Witsenkader, 1986.
- 18—Adviesgroep Ouderenbeleid PvdA: Verslag Landelijke Ouderendag 19 december 1985, Amsterdam, PvdA februari 1986.
- 19—A.H. Brouwer-Korf, 'De taak van de gemeente inzake het ouderenbeleid', in: *Verslag Landelijke Ouderendag* p.9-15 (zie ook noot 18).
- 20—Zie o.a. het verkiezingsprogramma van Nijmegen en Rotterdam (zie ook noot 19).
- 21—Voorzitter van de Adviesgroep op de landelijke ouderendag.
- 22—H. Verwey-Jonker, 'Oud en niet eenzaam. Sociale factoren in het verouderingsproces', in: *Psychologie en Maatschappij*, Kwartaalschrift maart 1986.
- 23—H. Verwey-Jonker, 'Beeld en zelfbeeld van ouderen', in: *Cahiers Bio-Wetenschappen en Maatschappij*, oktober 1986 (uitgave van de Stichting Bio-Wetenschappen en Maatschappij, Leiden).
- 24—H. Verwey-Jonker (zie noot 22).
- 25—H. Verwey-Jonker (zie noot 23).
- 26—H. Verwey-Jonker, 'Visie van ouderen', lezing op het symposium 'Wijzer over Ouder' ter gelegenheid van het 5-jarig bestaan van de Stuurgroep Onderzoek op het terrein van de Ouder Wordende Mens (SOOM), januari 1987.
- 27—B. Franssen, 'Een interview met Hilda Verwey-Jonker, die samen met andere intellectuelen een nieuwe fase in de ouderenbeweging inluidt', in: *Leefstijd*, 1982, nr. 9.

Bevolkingsbeleid, obsessie van demografen of politieke noodzaak?

Socialisten en bevolkingsbeleid in het verleden

Prioriteit heeft het bevolkingsvraagstuk voor de socialisten nooit gehad, voor de SDAP noch voor de Partij van de Arbeid. Is dit een gevolg van marxistische invloed die maakte dat het in liberale kring opgeld doende malthusianisme werd verworpen? Of is het een gevolg van de verwarring tussen bevolkingspolitiek en neo-malthusianisme die in Nederland lange tijd bestond? De historie laat een terughoudendheid zien waarin beide zeker een rol speelden.¹ In latere tijden, na de Tweede Wereldoorlog, zullen ook actuele politieke motieven hieraan niet vreemd geweest zijn.

Het dilemma waar men in de negentiende eeuw voor stond, was dat 'bevolking' enerzijds stond voor produktiviteit en dus een grotere bevolking voor meer produktiviteit en daardoor welvaartsgroei, maar dat anderzijds er voor de bevolking werkgelegenheid nodig was en bij ontbreken daarvan groei van de bevolking slechts vergroting van de armoede betekende. Zoals bekend was Malthus van mening dat de bevolking altijd aanzienlijk sneller toeneemt dan de middelen van bestaan. De remedie zag hij in een beperking van het aantal kinderen door uitstel van het huwelijk. Zijn theorie hield tot ver in de twintigste eeuw de aandacht gevangen en nam een belangrijke plaats in in de academische economie.

Marx ontnam evenwel het absolute karakter aan het begrip overbevolking. Overbevolking was voor hem een

gevolg van een te geringe investeringsbereidheid van de kapitaalbezitters, waardoor de werkgelegenheid achterblijft bij de omvang van de bevolking, alsmede van de mechanisatie waardoor arbeiders overbodig worden. Marx' invloed vinden wij terug in de discussie die ontbrandde naar aanleiding van de oprichting van de Neo-Malthusiaanse Bond in 1881. Deze baseerde zich op de theorie van Malthus, maar stelde zich geboortenbeperking met behulp van anticonceptiva ten doel en niet door 'zedelijk zelfbedwang'. Voor- en tegenstanders uitten zich in *Recht voor Allen*, het orgaan van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond. De geboortenbeperking als zodanig vond minder bestrijding dan het idee dat deze de sociale verhoudingen zou verbeteren. Overbevolking werd door de tegenstanders gezien als een kunstmatig voortbrengsel van het kapitalisme en het twee-kinder-stelsel was daarvoor geen oplossing. Dit standpunt zou lang het overheersende zijn in socialistische kring.²

Na de Eerste Wereldoorlog werd de discussie over het bevolkingsvraagstuk aanvankelijk zeer sterk beïnvloed door de ethische standpunten ten aanzien van geboortenbeperking. In het sociaal-democratische milieu waren die nogal divers, maar vrijzinnige opvattingen lijken toch in de minderheid te zijn geweest.³ Omstreeks 1930 werd de discussie daarvan gezuiverd, maar tevens veranderde het debat van karakter onder invloed van andere omstandigheden. Het bevolkingsvraagstuk werd niet meer gekoppeld aan de strijd om het naakte bestaan. Een tekort aan voedsel werd niet meer gevreesd. Het was echter wel de tijd van crisis en grote werkloosheid. Dat zal invloed hebben gehad op de manier waarop in het 'Plan van de Arbeid' (1936) tegen de bevolkingsgroei werd aangekeken: iedere nieuwe burger betekent nieuwe produktie maar wel op voorwaarde dat hij zijn plaats krijgt in het produktieproces.⁴

Na de Tweede Wereldoorlog, ten tijde van de socialisti-

sche deelneming in de regering, kreeg het optimisme de overhand. In *De Weg naar Vrijheid* (1951) werd bevolkingsgroei en arbeidsaanbod in één adem behandeld in het hoofdstuk arbeidsvoorziening. Hoewel er terloops gewezen werd op ruimtegebrek, werd bevolkingsgroei ook beschouwd als een dynamisch element dat dwingt tot verdere uitbreiding van de produktie. Ook emigratie werd gezien als een onderdeel van de werkgelegenheidspolitiek. Men meende dat die in West- en Noord-Europa zou kunnen plaatshebben, bij voorbeeld naar Engeland, Frankrijk en Zweden. Emigratie werd gezien als een soort buffer voor het opvangen van de gevolgen van een eventueel tekort aan investeringen.⁵ Het WBS-rapport *Bevolkingsgroei en maatschappelijke verantwoordelijkheid* (1955) toonde zich minder optimistisch: een voortgaande bevolkingsgroei zou leiden tot een verlaging van het welzijnspeil en tot onaanvaardbare ruimtelijke gevolgen; de kwaliteit van het bestaan kwam daarmee in het geding. Niettemin was het rapport zeer voorzichtig in zijn aanbevelingen, waar politieke overwegingen niet vreemd aan zullen zijn geweest. (Het rapport was in 1952 klaar en is pas in 1955 gepubliceerd.) Men wees erop dat beëindiging van de bevolkingsgroei op den duur ook tot 'veroudering' van de bevolking zou leiden. Daarom moest gestreefd worden naar een stationaire bevolking die rond 1980 bereikt kon worden.

Tachtig procent van de bevolking van 1980 was echter in 1950 al aanwezig. Emigratie moest in ieder geval de groei beperken. Om de natuurlijke bevolkingsgroei te remmen moesten verkoop van anticonceptiva en voorlichting over deze en andere middelen aan gehuwden mogelijk zijn. Dit moest ondergebracht worden bij de geestelijke en maatschappelijke organen die volgens de beginselen van hun zuil te werk zouden gaan.⁶ Het beginselprogramma van 1959 ademde nog steeds dezelfde behoedzaamheid. Het verkiezingsprogramma 1967 gaf een omslag te zien. De

weergave in *Tal en Last* (orgaan van de Stichting Welzijn en Bevolkingsgroei) door een socialistisch lid van de redactie is laconiek alsof men nooit anders beweerd had.⁷ Een 'echte' bevolkingspolitiek zou niet stroken met het socialisme dat een maatschappij beoogt waarin de menselijke zelfbeschikking is gerealiseerd en zo'n politiek is bovendien onhaalbaar. Ook de emigratiepolitiek was nooit iets van belang geworden, meende men nu. Niettemin achtte de PvdA een sterke bevolkingstoename schadelijk en wenste daarom ruim baan te geven aan de wil tot geboortebeperving die al onder de bevolking aanwezig was.

Deze ferme taal was op dat ogenblik niet meer zo moedig als zij lijkt. Er was iets veranderd in Nederland. De redactie van *Tal en Last* constateerde in 1968 met vreugde dat er eenstemmigheid bestond over de afschaffing van de belemmeringen voor het verkrijgen van voorbehoedsmiddelen en over het inschakelen van het onderwijs bij seksuele en demografische voorlichting. De pil, de encycliek *Humanae Vitae*, de demografie en de planologie, en kort daarna de ontzuiling en het feminisme beïnvloedden de publieke en politieke opinies. Vanaf 1964 maakte het geboortecijfer een plotselinge val door die vanaf 1970 gevolgd werd door een nog sterkere daling. Min of meer als mosterd na de maaltijd werd toen de overbevolking tot nationaal vraagstuk gepromoveerd. In 1972 werd de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk ingesteld, die in 1976 rapporteerde. De conclusie van de Staatscommissie was dat voortzetting van het bestaande lage vruchtbaarheidsniveau voor de eerste tien jaar optimaal was omdat de natuurlijke bevolkingsgroei daarmee snel tot een einde zou komen. Op middellange termijn zou de vruchtbaarheid echter weer moeten stijgen ten einde in de loop van de volgende eeuw een stationaire bevolking te kunnen bereiken, zonder grote schommelingen in de geboortenaantallen en zonder extreme bevolkingsdaling. Immigratie zou op het bereiken van

deze doelstelling geen noemenswaardige invloed mogen uitoefenen.⁸

Een tijdlang raakte het bevolkingsvraagstuk daarna uit de belangstelling. Maar toen de omineuze datum in het zicht kwam waarop de tien jaar om zouden zijn, liet de instantie die in het leven was geroepen om de bevolkingsontwikkeling in de gaten te houden (Interdepartementale Commissie Bevolkingsbeleid (ICB)), van zich horen. Het geboortencijfer moest in de jaren tachtig toch weer een neiging tot stijgen gaan vertonen zodat op den duur een stationaire bevolking van iets minder dan 14 miljoen kon worden bereikt. Maar dat blijkt niet het geval te zijn. In de plaats van de angst voor overbevolking treedt nu de beduchtheid voor een snelle achteruitgang en vooral voor de voortschrijdende veroudering van de bevolking en de zware last aan collectieve uitgaven die dat zal opleveren. De regering-Lubbers heeft zich vooralsnog tamelijk terughoudend opgesteld tegenover de door de ICB geopperde mogelijkheid van een pro-natalistisch (geboorten bevorderend) beleid. De huidige 1,5 kind per vrouw ligt net binnen de marge van 15 tot 30% onder de vervangingswaarde die zij aanvaardbaar acht.

Is vanuit sociaal-democratisch perspectief gezien een bevolkingsbeleid geboden? Wordt het op steekhoudende gronden bepleit? Welke zijn de argumenten ertegen? Beantwoording van de twee laatste vragen gaat vooraf aan die van de eerste. Daarbij moeten ook de ethische en praktische grenzen van een bevolkingsbeleid niet uit het oog worden verloren.

Argumenten vóór een bevolkingsbeleid

Het belangrijkste argument voor een bevolkingsbeleid is de optredende veroudering van de bevolking. Daarnaast kunnen de angst voor overvleugeling door etnische min-

derheden en nationalistische beweegredenen een rol spelen, al worden die in de politieke discussie niet toegelaten. Het argument dat het vaakst en met de grootste nadruk wordt aangevoerd, is het gevaar van een te sterke veroudering van de bevolking. Zelfs als vanaf 1990 het geboortencijfer zou gaan stijgen zodat tussen 2005 en 2020 het vervangingsniveau van 2,1 kind per vrouw zou worden bereikt, zou in de laatste twee decennia van de volgende eeuw een stationaire bevolking van niet meer dan 11 tot 12 miljoen kunnen worden bereikt. Als het geboortencijfer niet stijgt, zal een dergelijke bevolkingsomvang veel eerder worden bereikt, maar niet als een stationaire toestand. Kort na de eeuwwisseling zal dan het aantal inwoners gaan dalen. Vanaf 2010 zal een versnelde veroudering optreden. Over vijftig jaar zal dan het aantal ouderen tweemaal zo groot zijn als nu.⁹ De veroudering wordt voornamelijk gevreesd vanwege de toenemende generatiedruk: veel (improductieve) ouderen vergen veel zorg, die betaald moet worden door een verhoudingsgewijs gering aantal productieven. Het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft berekend dat over de periode 1981 tot 2030 alleen ten gevolge van de demografische ontwikkeling¹⁰ de collectieve lasten met in totaal 18% zullen toenemen en dat de toeneming het grootst zal zijn in de decennia 1981-2000. Overigens tekent het SCP aan dat de berekende toeneming in collectieve lasten over de periode tot 2000 altijd nog minder dan de helft is van de toeneming die in de periode 1970-1981 ten gevolge van dezelfde oorzaak is opgetreden. Er zou jaarlijks een groei van 0,22% van het reële nationaal inkomen nodig zijn om de toeneming te financieren.¹¹ Wel heeft het SCP bij zijn berekeningen een aantal condities constant gehouden, onder andere het gebruik van voorzieningen. Het is maar de vraag of dat een realistische aanname is. Zo is er bij voorbeeld een sterke uitbreiding van het aantal kankerpatiënten boven zestig jaar te verwachten.¹² Daarente-

gen zullen technische ontwikkelingen bijdragen tot een grote zelfredzaamheid van bejaarden.

Uit internationale vergelijking blijkt dat de ontwikkeling in Nederland niet uniek is en zelfs achter loopt bij die in sommige andere landen. In 1980 deed zich bij voorbeeld in West-Duitsland al voor wat in Nederland in 2025 te verwachten valt met betrekking tot de verdeling van demografisch gevoelige uitgaven:

	1980		2025	
	0-14 j.	65+	0-14 j.	65+
West-Duitsland	32	68	25	75
Nederland	50	50	31	69

Bron: zie noot 13

De ontwikkeling in de getalsverhouding ouderen-jongeren is in Nederland gematigd in vergelijking tot wat in landen als Canada, Japan en de Verenigde Staten te gebeuren staat. Door de ongelijktijdigheid van gelijke demografische verschijnselen in verschillende landen is de vergelijking niet helemaal adequaat. Daardoor zullen immers ook de sociale en economische omstandigheden verschillen. Anderzijds leert een dergelijke vergelijking toch wel dat de problemen niet uniek zijn en dat ook met een sterkere vergrijzing dan in Nederland nog goed valt te leven. Een ander, minder gehoord argument in verband met de veroudering is dat de 'vitaliteit van de bevolking' daaronder zou lijden. Het is niet duidelijk wat onder de vitaliteit van een bevolking als geheel moet worden verstaan. Bedoelt men dat als het aantal ouderen toeneemt en het aantal jongeren afneemt, er minder mensen zijn die bruisende initiatieven

nemen en majeure krachtsinspanningen realiseren? Het is een materie waar weinig zinnigs over te zeggen is. Individueel gezien is er natuurlijk een relatie tussen leeftijd en vitaliteit, maar valt die samen met de relatie tussen leeftijd en sociale nuttigheid? De huidige jonge ouderen zijn grotendeels lichamelijk en geestelijk zeer vitaal, maar zij wenden die vitaliteit steeds meer alleen ten eigen bate aan. Economische en culturele factoren veroorzaken dat. In andere tijden en culturen vervulden ouderen die misschien niet meer zo vitaal waren wel nuttige maatschappelijke functies. Vitaliteit is bovendien een eigenschap die op vele en niet altijd sociaal geapprecieerde manieren tot uitdrukking kan komen.

Een minder duidelijk uitgesproken motief voor een pro-natalistisch beleid is de angst overvleugeld te worden door de etnische minderheden. Wat men daar verder ook van denken moge, het is in ieder geval onwaarschijnlijk. De vruchtbaarheid van de Molukse en Surinaamse bevolkingsgroepen is niet veel groter dan die van de etnische Nederlanders. Het is zeker te verwachten dat de mediterrane groepen op den duur ook geboortenbeperking zullen toepassen.

Een motief dat niet hardop beleden wordt, maar dat hier en daar meespeelt, is een soort mystiek nationalisme dat bevolkingsomvang gelijk stelt met macht. In een klein land als Nederland doet dit motief in hoge mate irreeel aan. Als men Nederland ziet als onderdeel van een Europees verband, kan men de totale Europese bevolking als machtsfactor op het oog hebben. Wellicht is in bepaalde vormen van oorlogvoering de omvang van een bevolking nog steeds een machtsfactor. Of het voor Europa zin heeft hiermee rekening te houden is zeer twijfelachtig.¹⁴

Argumenten tegen een bevolkingsbeleid

Het is merkwaardig dat niemand meer rept over de overwegingen en conclusies uit het rapport van de Staatscommissie. Doen die nu ineens niet meer terzake? Hoewel sommige als achterhaald beschouwd kunnen worden, geldt dat zeker niet voor de conclusies ten aanzien van ruimte en milieu. In het westen van het land werd een ernstig tekort aan recreatieruimte gesignaleerd. In de rest van het land bestond die nog niet, al moest een steeds sterkere 'overloop' uit de westelijke provincies worden verwacht. Zo'n ontwikkeling zou door de stijging van het inkomen per hoofd van de bevolking worden versterkt. Welnu, die stijging is tot nu toe uitgebleven, maar daarmee verandert er in wezen niets aan het probleem.

Ook de milieuvervuiling wordt volgens de Staatscommissie versterkt door de bevolkingsgroei, hoewel nog meer door de produktie-, consumptie- en overige activiteitenvergroting per Nederlander. De Staatscommissie constateerde al een zodanige overbelasting dat zelfs kleine extra afvallozingen ernstige nadelige gevolgen voor het milieu hebben.

De Commissie nam het standpunt in dat daling van de bevolkingsgroei nodig was voor behoud van ruimte en milieu en daarmee voor handhaving van de kwaliteit van het bestaan. Handhaving is een bescheiden doel. De dalende bevolkingsgroei kan ook worden aangegrepen voor een *verbetering* van de kwaliteit van het bestaan, zoals bij voorbeeld recent gebeurt in een pleidooi voor het creëren van nieuwe landschappen en meer individuele leefruimte.¹⁵ Zonder meer is echter niet te zeggen of het extra ruimtebeslag voor anderen geen nadelige gevolgen zou hebben, bij voorbeeld doordat het bestaande tekort aan recreatieruimte zou worden vergroot. Het voorstel wordt hier alleen maar opgevoerd als voorbeeld van een argument tegen

een pro-natalistisch beleid. Meer individuele leefruimte zou voor velen de kwaliteit van het bestaan verhogen.

Betrekkelijkheid van het bevolkingsprobleem

De introductie van de term 'kwaliteit van het bestaan' wijst al op de betrekkelijkheid van het probleem. Kwaliteit immers is een relatief begrip. Onder bepaalde condities kan een bevolkingsomvang benauwend worden waar onder andere voorwaarden zeer wel mee te leven is. Misschien was de bevolkingsomvang volledig bepalend voor het welbevinden – of het loutere overleven – van een bevolking die op een klein grondgebied op statische wijze geheel in eigen behoeften voorzag. Met die situatie behoeven wij geen rekening meer te houden.

De betrekkelijkheid van bevolkingsproblemen blijkt ook duidelijk uit het rapport van de Staatscommissie. Het rapport geeft niet alleen aanbevelingen voor een bevolkingsbeleid, maar ook voor een inkomens-, gezins-, arbeids-, onderwijs-, kinderopvang-, milieu-, recreatie- en verkeersbeleid. Dit is nodig omdat anders de voordelen van een afnemende bevolkingsgroei toch weer verloren gaan door het gedrag van de bevolking. De Staatscommissie werd voortdurend heen en weer geslingerd door twijfel over de mate waarin ongewenste verschijnselen nu louter aan de bevolkingsgroei dan wel aan veranderd gedrag (consumptie, recreatie, verkeer) van de bevolking konden worden geweten. Is Nederland vol en vuil door de vele Nederlanders of maken Nederlanders het land zo vol en vuil door hun ongeremd gedrag? Vandaar dat zij niet alleen een bevolkingsbeleid maar een bijna alomvattend beleid moest ontwerpen.

In dit verband zijn er ook de nodige vraagtekens te plaatsen bij de doelstelling van een stationaire bevolking van 'iets minder dan 14 miljoen' of van '11 à 12 miljoen'.

Waarom juist deze omvang? In de demografie figureert het begrip 'optimale bevolking', volgens Sauvy die bevolking die er het meest toe bijdraagt dat bepaalde vooraf vastgestelde beleidsdoelstellingen worden verwezenlijkt.¹⁶ Dat moeten dan wel beleidsdoelstellingen op zeer lange termijn zijn, omdat de demografische doelstelling ook zeer ver in het verschiet ligt. Het is een belangrijke nieuwe verworvenheid dat de mens verantwoordelijkheid voor de toekomst neemt. Die verantwoordelijkheid kan zich echter niet verder uitstrekken dan tot datgene waarvan men kennis draagt. Voor welke doelstellingen die over honderd jaar in Nederland bereikt moeten worden, kan men nu reeds de optimale bevolking vaststellen? Toekomststudies strekken zich niet uit over een langere periode dan circa vijfentwintig jaar. Wat voor de periode daarna wordt beweerd, is science fiction.

De keuze voor een bepaalde bevolkingsomvang is derhalve een zeer willekeurige. De keuze lijkt ook voornamelijk ingegeven door de behoefte tot een stationaire bevolking te komen en wel zeer geleidelijk, in een vloeiende overgang. Waaruit komt deze wens voort? Uit de overtuiging dat demografische schokken nadelig zijn. Maatschappelijke instituties zouden slecht in staat zijn zich daaraan aan te passen. Als voorbeeld wordt gewezen op recente problemen op de arbeidsmarkt en in het onderwijsbestel.¹⁷ Ongetwijfeld hebben die problemen een demografische component. Maar ook hier geldt weer dat de demografische factor doorgaans maar een van de factoren is die een probleem in het leven roepen. De omvangrijke geboortengeneraties van kort na de oorlog zijn geruisloos door het arbeidsbestel geabsorbeerd. Pas de economische crisis maakte het jongeren moeilijk er toegang toe te krijgen. De democratisering van het onderwijs is een belangrijke factor geweest in de grote toeloop naar allerlei soorten onderwijs in de jaren zeventig. De huidige leeg-

loop van scholen is wel degelijk in zijn geheel toe te schrijven aan de daling van het geboortecijfer. Dat probleem heeft men echter jaren van tevoren kunnen zien aankomen, evenals dat van de groeiende behoefte aan zorgverlening ten gevolge van de vergrijzing. Als zich plotselinge veranderingen in het geboortecijfer voordoen, kan men in ieder geval op een aantal gevolgen daarvan anticiperen. Het is ontegenzeggelijk waar dat de systemen stroef zijn en zich uiterst moeizaam aanpassen, maar zij passen zich niet alleen moeilijk aan aan demografische veranderingen maar aan welke veranderingen dan ook.

Reïncarneert Malthus zich in de demografen die zo'n behoefte hebben aan een stationaire bevolking? Het zijn niet meer de middelen van bestaan die achterblijven bij de bevolkingsgroei, maar het aanpassingsvermogen loopt achter bij bevolkingsontwikkelingen. Men zou zich ook kunnen afvragen in hoeverre ongelijkmatige bevolkingsontwikkelingen een stimulans zijn voor maatschappelijke vernieuwing, maar deze vraagstelling ligt blijkbaar buiten het gezichtsveld van de demografie. De relativering van het bevolkingsvraagstuk voert onvermijdelijk tot de vraag of een bevolkingsbeleid wel de moeite waard is. Dat hangt mede af van de moeite die men erin steekt en de resultaten die dat oplevert. Daarover nu eerst.

Beperkte effectiviteit van beleid

Het is duidelijk dat er nauwe grenzen gesteld zijn aan bevolkingsbeleid in een samenleving waarin het recht op leven en het recht op voortplanting als fundamenteel beschouwd worden. Daarnaast komt het recht op vrije keuze voor het al dan niet krijgen van kinderen steeds geprononceerder tot uiting. Recent is dat gebleken uit de onmiddellijke en geruisloze aanvaarding van de reageerbuisbevruchting en het daarvoor van overheidswege beschikbaar

stellen van financiële middelen. (Terzijde: er is geen woord van protest gehoord, ook niet bij hen die het profijtbeginsel hoog in het vaandel dragen, hoewel daarvoor in dit geval zeer steekhoudende argumenten kunnen worden aangevoerd.)

Een bevolkingsbeleid in Nederland kan in deze omstandigheden alleen daarin bestaan dat men de keuze – kinderen of geen kinderen – probeert te beïnvloeden. Voorlichting, dienstverlenende voorzieningen en sociaal-economische prikkels zijn de meest aangewezen instrumenten. Over de effectiviteit van een specifiek bevolkingsbeleid kan men niet al te optimistisch zijn.¹⁸

Redenen daarvoor zijn:

– gebrek aan kennis over de factoren die de individuele besluitvorming beïnvloeden. De theorieën hierover hebben een gering informatiegehalte, zijn nauwelijks getoetst, gaan uit van rationele besluitvorming, bieden weinig aanknopingspunten voor beleid en houden geen rekening met het tijdsverloop tussen het signaleren van problemen en het nemen van bevolkingspolitieke maatregelen¹⁹;

– effecten van ander overheidsbeleid werken tegen het bevolkingsbeleid in;

– allerlei maatschappelijke ontwikkelingen hebben een demografisch effect, maar zijn door de overheid niet te beïnvloeden.

Een bevolkingsbeleid kan dus alleen uitwerking hebben als het inspeelt op al bestaande tendensen, als het invloeden op het geboortencijfer die de gewenste richting uitgaan, probeert te versterken. Beleid is dus niet meer dan een extra duwtje, maar het blijft toch onduidelijk hoeveel dat nu precies bijdraagt tot de bevolkingsomvang. De demografen erkennen dat de uitwerking van een pro- of anti-natalistisch beleid beperkt en onduidelijk is. Niettemin verzui- men zij daaruit consequenties te trekken. Dat doen slechts

enkelen onder hen. Zo Van Praag, die het draagvlak van een bevolkingspolitiek volkomen speculatief acht en zich daarom vierkant opstelt tegen iedere bevolkingspolitiek. In plaats daarvan wil hij dat de gevolgen van de feitelijke bevolkingsontwikkeling worden opgevangen.²⁰ Minder rigoureuus is Heeren die het streven naar een stationaire bevolking onderschrijft, maar kennelijk in een pro-natalistisch beleid niet zoveel ziet. Bij het voortduren van het huidige geboortenniveau zou een beperkte immigratie moeten worden toegelaten, vindt hij. Een immigratie-overschot van 25 000 personen per jaar zou ons een eind in de gewenste richting helpen.²¹ Niphuis-Nell staat een beleid voor dat aansluit bij maatschappelijke ontwikkelingen. Zij meent dat 'een met de emancipatie van vrouwen parallel lopend geboortenbevorderend beleid, een beleid dus gebaseerd op egalitaire seksrollen, de beste kans heeft om *op de lange termijn* effectief te zijn in pronatalistische zin. Hoe langer de kloof tussen emancipatie van vrouwen en aanpassing daaraan van maatschappelijke ontwikkelingen zal bestaan, hoe langer de lange termijn zal blijken te zijn.'²²

Bevolkingsproblemen en sociaal-democratisch beleid

Ik pak eerst de draad uit het voorgaande even op. Het bevolkingsprobleem is een relatief probleem. In onze samenleving bedreigt het niet het bestaan, het kan hoogstens de kwaliteit van het bestaan benadelen. (In een ontwikkelingsland, waar een grote kloof bestaat tussen de groei van de bevolking en de economisch-technische en bestuurlijke ontwikkeling, ligt dat anders.) Omvang of samenstelling van de bevolking zijn meestal slechts één van de factoren die een probleem bepalen. Daarom moet bevolkingsbeleid geflankeerd worden door ander beleid. Gezien echter de onzekere en beperkte uitwerking van bevolkingsbeleid kan men het beter omdraaien: bevolkingsbeleid kan slechts ander beleid aanvullen.

Een bevolkingsbeleid wordt pas actueel als de kwaliteit van het bestaan onder een aanvaardbaar niveau dreigt te dalen. Dat is niet verder te overzien dan op een termijn van circa dertig jaar. Een bevolkingsbeleid, gesteld dat het werkt, heeft evenwel gevolgen op langere termijn. Of men dus wel of niet een bevolkingsbeleid voert, voor de lange termijn is men nooit zeker dat dit een adequate politiek is.

Deze overwegingen leiden tot de volgende criteria:

—een bevolkingsbeleid komt pas in aanmerking als men grondig overtuigd is van de fundamentele ontoereikendheid van ander beleid (waarmee dat andere beleid dan overigens niet overbodig is geworden);

—een beleid dat beoogt het geboortecijfer te beïnvloeden moet aansluiten bij maatschappelijke ontwikkelingen die een invloed in de gewenste richting uitoefenen;

—een beleid dat doelstellingen heeft die niet stroken met de bevolkingsdoelstellingen mag om die reden niet achterwege blijven, daar immers het bevolkingsprobleem van relatieve betekenis is en daardoor geen prioriteit heeft.

Naar mijn idee behoeven er geen woorden te worden verspild aan de onaanvaardbaarheid van etnische of racistische en nationalistische motieven voor een bevolkingsbeleid. Met de kwaliteit van het bestaan hebben zij niets te maken, mogen zij niets te maken hebben. De kwaliteit van het bestaan wordt in onze maatschappij in hoge mate bepaald door de mate waarin voldaan kan worden aan individuele behoeften. De voorwaarden daarvoor zijn: leefruimte, een leefbaar milieu, middelen van bestaan, een redelijke verdeling van geld, goederen en diensten.

De enige voorwaarde die letterlijk aan nauwe grenzen is gebonden, is de leefruimte. Men kan erop wijzen dat ruimte toch ook een subjectief begrip is, dat bij voorbeeld in steden als Hongkong veel meer mensen in minder ruimte zijn samengeperst, maar uit dat woord blijkt al dat onze

standaard voor kwaliteit zo'n samenpersing niet toelaat. Men kan wijzen op verschillen in bevolkingsdichtheid in de verschillende delen van het land, maar het is essentieel voor de kwaliteit van het bestaan zoals wij die nu zien, om die verschillen te handhaven. Men kan wijzen op het onderscheid tussen woon- en bewegingsruimte en hun onderlinge compensatiemogelijkheid, maar daar zit weinig rek meer in. Er is geen reden om aan de conclusie van de Staatscommissie te tornen: Nederland is voor onze begrippen vol. Hoe men daar over vijftig jaar over zal denken, weten wij niet. Toekomstige waarden zijn niet te voorspellen, ook voor de toekomst kunnen wij slechts uitgaan van onze huidige waarden. Uit ruimte-oogpunt is voortzetting van het huidige lage geboortecijfer alleen maar toe te juichen.

Een leefbaar milieu, dat is schone lucht, water en bodem. In deze voorwaarde zit meer speling omdat veel milieubedervend gedrag aan banden gelegd kan worden en omdat het met behulp van wetenschap en techniek in toenemende mate mogelijk is milieubedervend gedrag tegen te gaan en zelfs te herstellen. Het aantal mensen lijkt hier van ondergeschikt belang, het gedrag van mensen is belangrijk.

Het is niet aannemelijk dat in het huidige stadium van economische en technische ontwikkeling de omvang van de beroepsbevolking de inkomensvorming beïnvloedt. De Staatscommissie heeft die uitspraak onderbouwd voor zover het groei van de beroepsbevolking betreft. Op grond van een verrassingsvrije toekomstprojectie voor 2015 constateerde zij dat het voor het gemiddeld inkomen per hoofd van de beroepsbevolking weinig zou uitmaken of Nederland dan 16 of 22 miljoen inwoners zou tellen. Dit inkomen wordt in hoge mate bepaald door de arbeidsproductiviteit per beroepsbeoefenaar die afhankelijk is van de technische ontwikkeling. Eventuele schaalvoordelen die met een groeiende beroepsbevolking samenhangen (zoals

een dynamiserend psychologisch effect, doelmatigheid van de infrastructuur, een groter binnenlands afzetgebied) oordeelt de commissie niet meer van aanmerkelijk gewicht in de economische ontwikkelingsfase van Nederland. Wel zegt zij dat op zichzelf beschouwd weinig belangrijke demografische factoren meer gewicht in de schaal gaan leggen naar gelang door ongunstige omstandigheden het tempo van de groei zou worden aangetast.²³

Ik zie geen redenen waarom de conclusie van de Staatscommissie ook niet zou gelden bij een daling van de bevolking, zeker in een tijd van 'high tech' waardoor de produktiviteit per arbeidskracht aanzienlijk toeneemt. Dat omvang van de beroepsbevolking en inkomensvorming weinig met elkaar te maken hebben ziet men ook geïllustreerd in het feit dat landen met een vele malen groter grondgebied en een veel kleinere bevolking dan Nederland een vergelijkbaar welvaartspeil hebben. Deze koppeling die het oude socialisme maakte tussen bevolking en economie is door de tijd achterhaald.

Natuurlijk varieert het *totale* nationale inkomen wel met de omvang van de beroepsbevolking. Hier raken we het hete hangijzer van de relatieve daling van de beroepsbevolking na 2000. Moet de produktieve bevolking groeien, moet de verdeling van het nationaal inkomen worden veranderd of moeten allebei?

Let wel, een stijging van het geboortecijfer vanaf morgen zou voorlopig alleen de improductieve bevolking vergroten en daarmee de collectieve lasten verhogen. De nieuwe generatie levert geen bijdrage in de kosten voor circa 2010. Dat is overigens wel het tijdstip waarop een versnelde veroudering van de bevolking zou intreden.

Een acute stijging van het geboortecijfer is trouwens ook onwaarschijnlijk, welk beleid men daarop ook zou loslaten. Dat maakt het niet onmogelijk de produktieve bevolking uit te breiden. Talloze vrouwen staan te sprin-

gen om werk. Dat vergt weliswaar voorzieningen voor kinderopvang en kost dus geld, maar het arbeidsleven van een vrouw is veel langer dan de periode dat er kinderopvang nodig is. Afschaffing van de vervroegde pensionering en instelling van een flexibele pensioneringsleeftijd (waarbij vroege uittreeders een veer zullen moeten laten) is een andere mogelijke maatregel. De kwaliteit van het bestaan van de betrokkenen behoeft daar niet noodzakelijk onder te lijden.

In de komende jaren moet de infrastructuur voor de zorg aan ouderen worden toegesneden op de tot in de verre toekomst groeiende aantallen. Dat scheidt werkgelegenheid, maar het brengt ook het punt van de kosten en daarmee het verdelingsvraagstuk op tafel. Een herverdeling van inkomen en/of collectieve voorzieningen is noodzakelijk en er is ook niets tegen mits deze geleidelijk tot stand komt en zó dat de lasten gespreid worden. Te denken is aan een andere heffingsgrondslag van sociale zekerheidspremies. Er zijn allerlei voorstellen om in plaats van de loonsom een andere grondslag te nemen (toegevoegde waarde, kapitaalintensiteit van het produktieproces, verbreding van het belastinggebied). Te denken valt ook aan het gedeeltelijk basisinkomen dat verlagend werkt op de loonkosten. Een gematigde toepassing van het profijtbeginsel moet niet a priori verworpen worden. Inschakeling van de burgers zelf in onderlinge hulpverlening kan een bijdrage leveren. Deze oplossingen zijn niet klaar voor gebruik en zij moeten ook op neveneffecten worden gecontroleerd, maar doordenking en politisering zouden vrucht kunnen afwerpen. Het verdelingsbeleid wordt inderdaad gecompliceerd door veranderingen in de samenstelling van de bevolking. Zoals het ook gecompliceerd wordt door veranderingen in het gedrag van de bevolking (zoals echtscheiding, ongehuwd samenwonen). Zoals het ook gecompliceerd wordt door veranderingen in de vraag naar

arbeid. Zoals het ook gecompliceerd wordt door de uitbreiding van ons kunnen (bij voorbeeld in de toepassing van de geneeskunde in de collectief betaalde gezondheidszorg). Een verdelingsbeleid lokt zelf maatschappelijke veranderingen uit – bedoelde en onbedoelde – die tot herziening van dat beleid nopen. Het is een blikvernaauwing, zoveel nadruk te leggen op de demografische aspecten. Een specifiek bevolkingsbeleid is vooreerst niet nodig.

Het is zelfs mogelijk dat een beleid zoals boven aangeduid het geboortencijfer doet stijgen. Het CBS heeft zijn meest recente prognose vooral gebaseerd op toeneming van het aantal kinderloze vrouwen van 12% naar 22,5 à 37%.²⁴ Ik laat de plausibiliteit van deze omvangrijke stijging nu terzijde liggen. Vrijwillige kinderloosheid is een welbewuste beslissing, waarin de beperking van eigen (beroeps)activiteiten door het hebben van kinderen, duidelijk een rol speelt.²⁵ De invoering van adequate voorzieningen om de combinatie van beroep en kinderen mogelijk te maken, zou heel goed deze vrouwen over de streep kunnen trekken.

Het emancipatiebeleid, waarin toereikende kinderopvang hoog op de lijst hoort te staan, moet mijns inziens prioriteit hebben, *onafhankelijk* van de demografische gevolgen. Als het geboortestijging ten gevolge heeft, kan dat zowel nadelige (ruimte) als voordelige (tegenwicht tegen vergrijzing) kanten hebben. Een pro-natalistisch beleid louter om zichzelfswille kan voorlopig achterwege blijven. Als over tien jaar het demografisch perspectief niet veranderd is, zou de zaak opnieuw overwogen kunnen worden.

Slot

De socialisten hebben nooit zo zwaar getild aan het bevolkingsvraagstuk. Laat dat maar zo blijven. Bevolkingsbe-

leid kan hooguit ander beleid aanvullen. De socialisten hebben gearzeld over de betekenis van de bevolkingsontwikkeling voor de welvaart. Voor zover dat hoofdstuk al niet afgesloten is, is het zeker tijd om dat te doen. Ons grondgebied is het enige goed waaraan wij maar heel weinig kunnen veranderen in kwantitatieve zin en dat we ook niet eindeloos kunnen opdelen zonder dat voor ons allen de kwaliteit van het bestaan achteruit gaat. De volte van Nederland moet zwaar wegen, voorlopig zwaarder dan de angst voor een tot ver in de eenentwintigste eeuw voortgezette vergrijzing.

Dat wil niet zeggen dat dat vraagstuk volledig vergeten kan worden. Over een jaar of tien zal men, als de situatie dan niet veranderd is, deze opnieuw, vanuit bevolkingspolitiek oogpunt, moeten bezien. Intussen doet men er beter aan zich bezig te houden met het verdelingsbeleid voor de komende dertig jaar. Het vergrijzingsvraagstuk is in eerste instantie een verdelingsvraagstuk. Daar verandert geen enkele bevolkingspolitieke maatregel iets aan. Een redelijke verdeling van de lasten lijkt niet onmogelijk; er staan ons voldoende strategieën ter beschikking.

Verdere inschakeling van vrouwen in het arbeidsproces is een van de middelen om de problemen van de vergrijzing het hoofd te bieden. Emancipatiebeleid, dat overigens om zichzelfswille gevoerd moet worden, zou echter tevens een verhoging van het geboortecijfer ten gevolge kunnen hebben. Hoewel een stijging dus vooralsnog helemaal niet zo gewenst is, zou die dan toch òf geaccepteerd moeten worden òf met anti-natalistische voorlichting bestreden (met geringe kans op succes). Het is echter onwaarschijnlijk dat de geboortenstijging op korte termijn grote vormen zou aannemen, zelfs bij een uitgesproken vrouwvriendelijk beleid.

Noten

1—Ph. van Praag, *Het bevolkingsvraagstuk in Nederland*, Deventer 1976; Ph. van Praag, 'De evolutie der bevolkingstheorieën met betrekking tot de werkgelegenheid', in: *Arbeidsblad*, september 1966, I-II.

2—Ph. van Praag, 'De weerklank van de bevolkingstheorie van Malthus in Nederland', in: *Bevolking en Gezin*, 1980/I, 121-135.

3—J. de Bruijn, 'Sociaal-democratie, seksualiteit en geboortenbeperking', in: *Socialisme en Democratie* 39 (1982) 2, 69-78.

4—Van Praag, *op. cit.*, 1976, 76.

5—*De Weg naar Vrijheid*, Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid, Amsterdam 1951, 143-144.

6—Dr. Wiardi Beckman Stichting, *Bevolkingsgroei en maatschappelijke verantwoordelijkheid*, Amsterdam 1955, 221.

7—*Tal en Last*, 6 (1968) 3, 82-83.

8—*Bevolking en Welzijn in Nederland*, Rapport van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Leidschendam 1976, 157-158.

9—Interdepartementale Commissie Bevolkingsbeleid, *Over bevolking en welzijn*, Voortgangsrapport m. b. t. de aanbevelingen van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Den Haag 1982.

10—Volgens middenvariant CBS.

11—*Collectieve uitgaven en demografische ontwikkeling 1970-2030*, SCP-cahier 38, Rijswijk 1984, 167. In *Stukwerk* nr. 33, 1985 heeft het SCP de berekeningen geactualiseerd op basis van de bevolkingsprognose 1984 van het CBS. Dit leidt niet tot een grote verandering in het totaal van de uitgaven, wel in de verdeling: de bejaarden hebben meer, de jeugd heeft minder nodig.

12—Volgens het concept-rapport van de scenariocommissie oncologie van de Stuurgroep Toekomstscenario's

Gezondheidszorg, *Toekomstverkenningen in de kankerbestrijding*, 1986.

13—*Demografische veranderingen en de ontwikkeling van de collectieve sector*, rapport van de heroverwegingswerkgroep demografische ontwikkelingen en collectieve sector, Den Haag 1986, 14-18. De aangehaalde tabel (p.17) biedt een grove vergelijking; de sociale voorzieningen verschillen in beide landen.

14—Zie de uiteenzetting van D.J. van de Kaa, 'Het langetermijn bevolkingsbeleid in West-Europa', in: *Bevolking en Gezin* 1977/2, 144 e.v.

15—E. Kaptein, in: *NRC-Handelsblad* 26-6-1986.

16—A. Sauvy, 'Population Theories: the concept of optimum population', in: D.L. Sills, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 12, New York 1972, 351-357.

17—A.P. Vossen en A.J.M. Janssen, 'Vruchtbaarheid op termijn te laag geschat', in: *Demos*, 2 (1986) 6, 46-48.

18—Zie Ph. van Praag, *Voorstudie voor onderzoek naar de bestuurbaarheid van demografische processen, met name op het terrein van de vruchtbaarheid*, NPDO-onderzoeksrapport nr. 6, 1980.

19—F.L. Leeuw, *Bevolkingsbeleid en reproductief gedrag, Een studie naar theorieën over gedrag die aan beleid ten grondslag liggen*, diss. Leiden 1983, hfdst. 5, i. c. 316-317.

20—Ph. van Praag, 'Speculatief draagvlak van bevolkingspolitiek', in: *Bevolking en Gezin* 1980/3, 381-396.

21—H.J. Heeren, 'Vraagstukken van bevolkingsbeleid in Nederland', in: *Bevolking en Gezin* 1985/1, 41-50.

22—M. Niphuis-Nell, 'De emancipatie der seksen en geboortenbevorderend bevolkingsbeleid', in: *Bevolking en Gezin* 1984/2, 201-214.

23—Zie het rapport van de werkgroep Economie van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, *Economische aspecten der bevolkingsontwikkeling, Verslagen, Adviezen en Rapporten nr. 63*, Min. v. Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Leidschendam 1976.

24—Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bevolkingsprognose 1984-2035*, 1985.

25—M. den Bandt, *Vrijwillig kinderloze vrouwen, Verkenningen rond een keuze*, Van Loghum Slaterus, 1982, hfdst. 6 en 7.

Bedrijfsorganisatie

*Ordering, de eerste stap naar het socialisme; partij,
vakbeweging en de (publiekrechtelijke) bedrijfsorganisatie*

Dick Visser, voorzitter van de Industriebond FNV, kwam in het najaar van 1986 met een opmerkelijk idee. De sociale zekerheid moet niet langer door de overheid worden geregeld. De uitvoering, het beheer en de controle van alle uitkeringen dient in handen van de vakbeweging te liggen. Iedereen krijgt een wettelijke basisuitkering van zeventig procent van het laatst verdiende loon. Leden van de vakbond ontvangen bovendien een extra uitkering. Over de duur en de hoogte van deze extra uitkering moet tussen vakbeweging en werkgevers worden onderhandeld.

Visser: 'Onze invloed op de sociale zekerheid is nu beperkt. We kunnen niet veel anders dan proberen invloed uit te oefenen op de politieke besluitvorming. Als het kabinet zich daar niets van aantrekt, zoals de laatste jaren met de stelselherziening is gebeurd, houdt het op.' Visser meent dat er geen reden meer is voor overheidsbemoeienis met wat hij noemt loondervingswetten: 'Het gaat hier om uitgesteld loon, geld van ons dus, van de werknemers. Over dat geld moeten we zelf weer de zeggenschap krijgen. Het centrum van de macht, dat nu bij de ondoorzichtige wettenfabriek op Sociale Zaken ligt, moet weer terug naar de sociale partners.'

Johan Stekelenburg uitte bedenkingen tegen het plan van Visser. De vice-voorzitter van de vakcentrale FNV vreesde dat de solidariteit van de vakbondsleden met de werkloze medemens door Visser wel erg zwaar op de proef wordt gesteld. Stekelenburg: 'Het is riskant om de onderhandelingen over de sociale zekerheid geheel in

handen te leggen van de werkende leden, en dan ook nog in de sterke bedrijfstakken. De vraag is of die leden voldoende solidair zijn. Ik zie grote risico's dat in de afweging over de besteding van de beschikbare loonruimte mensen primair naar zichzelf kijken. Het hemd is nader dan de rok, dat kun je gewoon niet ontkennen.'

Visser gebruikte twee keer het woordje 'weer'. Hij verwees naar een verleden waarin de sociale zekerheid niet uitsluitend een aangelegenheid van de staat was. Voor de Tweede Wereldoorlog, voor het tijdperk-Drees dus, waren 'loondervingsverzekeringen' inderdaad voor een flink deel voorwerp van onderhandeling tussen werkgevers en werknemers. De inmenging van de staat op sociaal en economisch terrein was in het interbellum verre van onomstreden. Ook voor de SDAP en het NVV was het nog maar de vraag of de belangen van de werkenden het best langs politieke weg konden worden behartigd.

Het is niet zo vreemd dat Visser zijn voorstel lanceerde juist nadat was gebleken dat de sociaal-democraten weer eens buiten de regering des lands werden gehouden. Wanneer je geen politieke macht hebt, moet je je doelstellingen immers nastreven op een terrein waar je wel een machtspositie hebt. Dat deze strategie onvermijdelijke beperkingen met zich meebrengt, werd door Stekelenburg al aangestipt.

Een klassiek debat

De discussie tussen Visser en Stekelenburg is klassiek. Of het nu gaat om de koopkracht, de verkorting van de arbeidstijd of om medezeggenschap van de arbeider in het productieproces, de vraag of de partij danwel de vakbeweging de motor van de vooruitgang is, duikt in de geschiedenis van het democratisch socialisme steeds weer op. De rolverdeling tussen partij en vakbeweging in het streven

naar een betere maatschappij, de verhouding tussen staat en bedrijfsleven en de tegenstelling tussen de belangen van bedrijfsgenoten en die van de natie als geheel: deze drie met elkaar samenhangende fundamentele thema's zijn impliciet aan de orde in de gedachtenwisseling tussen de twee vakbondsleiders.

Dezelfde vraagstukken zijn heel expliciet in het geding bij de discussie over de bedrijfsorganisatie.² Van het einde van de vorige eeuw af tot het van kracht worden van de Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie in 1950 nam de 'ordering' in het publieke debat een prominente positie in.

Bedrijfsorganisatie is het tot stand brengen van permanente samenwerking tussen ondernemers en werknemers, al dan niet onder het toezicht van de overheid. De samenwerking kan betrekking hebben op de arbeidsvoorwaarden, maar ook op de inrichting van het productieproces in een bepaald bedrijf (in het spraakgebruik werd met bedrijf de tak van bedrijvigheid bedoeld).

Bedrijfsorganisatie kan een hele scala van vormen aannemen. Lichte vormen zijn het door de overheid verbindend verklaren van collectieve arbeidsovereenkomsten of van ondernemersovereenkomsten over bij voorbeeld een minimumprijs. De overeenkomsten gelden dan niet alleen voor de contractanten, maar voor de hele bedrijfstak. Zware vormen van bedrijfsorganisatie zijn bij voorbeeld onderdeel van de staat uitmakende organen met verordende bevoegdheid. De zeggenschap van deze organen kan zich uitstrekken tot het vaststellen van de prijs en het volume van de productie.

In het debat over de bedrijfsorganisatie gaat het altijd om vijf met elkaar samenhangende vragen.

— Wat is de rol van de vakbeweging en de ondernemersorganisaties? Wordt hun invloed vergroot doordat de overheid hun samenwerking bestendigt of nemen bedrijfsorganen juist hun taken over?

– Wat zijn de taken? Gaat het om sociale ordening, regulering van de arbeidsvoorwaarden (compleet met stakingsverbod), of gaat het om economische ordening: medezeggenschap van de arbeiders in de onderneming over de bedrijfsvoering, standaardisering van de productie, kartelvorming?

– Hoe is de verhouding tussen staat en bedrijfsleven? Is de bedrijfsorganisatie een instrument om sociale en economische politiek te bedrijven of is het juist een middel tot ‘functionele decentralisatie’ van sociaal en economisch beleid ten gunste van het bedrijfsleven?

– Hoe verhoudt zich het belang van de bedrijfsgenoten met het ‘algemeen’ belang? Is er sprake van ‘uitplundering van de consument’? Tast ordening de concurrentiepositie van Nederland op de exportmarkten aan?

– Welk politiek doel dient de bedrijfsorganisatie? Is het een alternatief voor de klassenstrijd, de eerste stap naar het socialisme of is het slechts een aantasting van ‘de vrijheid van ondernemen die ons land groot heeft gemaakt’?

De bedrijfsorganisatie is geen socialistische vinding. Integendeel, de geformaliseerde samenwerking tussen patroon en arbeider werd in de encycliciek *Rerum Novarum* van 1891 gepresenteerd als het katholieke alternatief voor de socialistische klassenstrijd. In 1919 nog veroordeelde F.M. Wibaut de bedrijfsorganisatie als ‘maatschappelijk onaanvaardbaar en reactionnair’. ‘Bedrijfsorganisatie komt er op neer dat de ondernemers met behulp van de arbeiders de winst veilig stellen ten koste van de afnemers. De sluiting van het bedrijf zal de achterlijkheid bemanteren en de ontwikkeling der techniek tegenhouden.’³

Vier jaar later verscheen het rapport *Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap* van SDAP en NVV. De ordening werd door de socialisten geadopteerd, maar met een heel ander doel dan paus Leo XIII in 1891 voor ogen had gestaan. Zij zagen de bedrijfsorganisatie als middel tot het verkrijgen van

arbeidersinvloed op de gang van zaken in een bedrijfstak. Het zou de socialisatie van bedrijven moeten voorbereiden en was als zodanig de eerste stap naar het socialisme.⁴ Net als bij Visser in 1986 speelde ook in 1923 sterk de overweging dat de langverwachte deelname aan de regering was uitgebleven, ondanks de invoering van het algemeen kiesrecht en de golf van revolutionaire woelingen die Europa tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog overspoelde. De invloed van de arbeider moest nu via de omweg van de bedrijfsorganisatie tot gelding worden gebracht.

De Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie werd in 1950 door katholieken en sociaal-democraten gezamenlijk tot stand gebracht. Vijf jaar eerder was er al op het terrein van de arbeidsvoorwaarden ordening tot stand gekomen. Werkgevers en werknemers beschikten met de Stichting van de Arbeid over een permanent overlegorgaan, dat advies uitbracht aan de regering die de arbeidsvoorwaarden vaststelde (krachtens het Bijzonder Besluit Arbeidsverhoudingen 1945). De vakbeweging had zich bij wijze van spreken vrijwillig de tanden laten uittrekken. Maar daar stond wel tegenover dat de deelname van de Partij van de Arbeid aan de regering als een vanzelfsprekendheid werd beschouwd.

Alternatieven voor de klassenstrijd (1890-1918)

Tussen 1890 en 1910 maakte de Nederlandse nijverheid een spectaculaire groei door. De invoer van machinerieën en stoomwerktuigen verdrievoudigde en het nationaal inkomen verdubbelde. De inschakeling van grote groepen arbeiders leverde hen een verhoging van de levensstandaard op. Het feit dat deze verhoging voor meer dan de helft aan voeding werd besteed, illustreert echter dat aan de sociale ellende geenszins een einde was gekomen. Deze 'sociale kwestie' leidde ook in Nederland tot organisatie van arbeiders.

ders, aanvankelijk in vakbonden. Later, in 1881, werd een landelijke politieke organisatie opgericht: de Sociaal Democratische Bond onder leiding van Domela Nieuwenhuis. Maar het waren niet alleen arbeiders die politieke conclusies trokken uit de maatschappelijke misstanden. Geestelijken zetten zich in voor verenigingen die de 'verheffing van de arbeidsstand uit het proletariaat' tot doelstelling hadden. De bekendste van hen was Alphons Ariëns, een priester die door de omgang met arbeiders zeer met hun lot begaan was geraakt. Ariëns formuleerde nog een tweede doelstelling: de ziel van de arbeider, die in het opkomende socialisme verloren dreigde te gaan, moest worden gered.

Deze zorg werd ook in liberale kringen steeds sterker gevoeld. 'Tegen de revolutie de sociale hervorming!' luidde het devies dat de in 1901 opgerichte Vrijzinnig-Democratische Bond meekreeg van de jonge liberaal H.P. Marchant. Zijn geestverwant Goeman Borgesius bleek evenmin last te hebben van het liberale beginsel der staatsonthouding. In 1886 had Borgesius het initiatief genomen tot een parlementaire enquête naar de arbeidsomstandigheden in fabrieken. Als minister van Binnenlandse Zaken bracht hij de leerplichtwet en wetgeving op het gebied van de gezondheidszorg, de ongevallenverzekering en de woningbouw tot stand. De staat veranderde van karakter. Niet langer was 'het enige attribuut van haar hoogheid de stok, waarmee de heersende klasse de orde bewaarde', zoals Romein het formuleerde. De staat drong door 'in alle vezelen van de maatschappij': 'Hij trad op als armenverzorger, hij was onderwijzer, zowel bij het openbaar en bijzonder onderwijs, trad op als vrachtvaarder en vervoerder van personen, als brieven- en telegrambesteller en telefoonjuffrouw, als leverancier van water, gas en electriciteit, als verzekeraar bij ongevallen en werkloosheid en tenslotte als dokter van de volksgezondheid.'⁵

Bij de liberalen ging het simpelweg om de vraag of de staat al dan niet moest ingrijpen om de sociale ellende te keren. Protestants-christelijke en katholieke activisten als Abraham Kuyper, Talma, Schaepman en eerder genoemde Ariëns gingen veel verder. De liberale staat, met zijn 'atomistisch' kiesrecht, zijn verwerpelijke onderwijspolitiek, zijn bureaucratie van louter liberalen en vrijzinnigen, zijn banden met het bank- en handelskapitaal en niet te vergeten zijn lakse houding ten opzichte van de zeden, was in de ogen van de confessionele voormannen zélf een belangrijke oorzaak van de maatschappelijke ontwrichting. De liberale staat moest worden omgebouwd tot een corporatieve: uit de maatschappij voortkomende stands-, beroepen- en belangengroepen op godsdienstige grondslag zouden de kernen van een nieuwe maatschappelijke ordening moeten vormen. De staat zou voor een belangrijk deel moeten bestaan uit vertegenwoordigers van deze corporaties. Dit corporatisme heeft op staatsrechtelijk vlak niet veel invloed gehad, op sociaal-cultureel gebied des te meer. De 'soevereiniteit in eigen kring', het grondbeginsel van wat later de verzuiling werd genoemd, was immers nauw met de corporatieve gedachte verbonden. Niet de staat, maar particuliere organisaties op levensbeschouwelijke grondslag zouden de collectieve voorzieningen moeten beheren.

De antirevolutionaire minister A. S. Talma ondernam in 1910 een poging tot publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Hij diende een wetsontwerp in tot het instellen van Raden van Arbeid. Deze Raden zouden zich bezighouden met de uitvoering van de sociale verzekeringswetten. Talma wilde de Raden, die paritair uit en door werkgevers en arbeiders zouden worden gekozen, publiekrechtelijke bevoegdheden toekennen: ze zouden verordeningen kunnen uitvaardigen en de uitvoering daarvan door strafbepalingen kunnen afdwingen. De Tweede Kamer voelde echter niets

voor verordenende bevoegdheden of een monopolisering van sociale verzekeringen. In de in 1913 aangenomen versie van de wet waren de Raden van Arbeid tot onbetekenende instanties teruggebracht.⁶

Emile van Oppen, directeur van de NV Staalwerken 'De Maas', was in 1915 een van de oprichters van de Algemeene RK Werkgeversvereniging. Van Oppen pleitte voor behoorlijke arbeidsvoorwaarden die de fabriek moesten 'ombouwen tot één familie, tot één organisch geheel' en voor bezitsvorming door de arbeider. Opmerkelijk is het verschil met de liberale werkgevers, die zich louter op materiële belangen verenigden. De ARKWV benadrukte het politieke karakter van haar doelstellingen en stelde de werkgevers gedeeltelijk verantwoordelijk voor de oorzaken van de klassenstrijd en de opkomst van het socialisme.⁷

Net als Talma was ook de katholieke minister van Arbeid P.J.M. Aalberse een voorstander van publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Toen hij in 1918 door kabinetsformateur Ruys de Beerenbrouck werd aangezocht, liet Aalberse weten dat voor hem een 'conditio sine qua non' was dat 'op het program zou komen de Hoge Raad van Arbeid, om daarmee te accentueren dat alles wat op het program stond op het gebied der arbeidswetgeving wel noodzakelijk was, maar niet het hoogste, omdat alleen sociale hervorming het noodzakelijke kon brengen voor verbetering van den toestand'. Aalberse zag de Hoge Raad als het toporgaan van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie op sociaal terrein. Onder controle van de staat zouden raden uit het bedrijfsleven zelf verordeningen aangaande de arbeidsverhoudingen moeten vaststellen.⁸ Aalberse's bedrijfsorganisatie kwam er niet, maar de Hoge Raad van Arbeid werd een belangrijke instelling van overleg tussen overheid en het georganiseerde bedrijfsleven. Het merendeel van de adviezen van de Raad aan de regering werd opgevolgd. De samenstelling van de in 1920 geïnstalleer-

de Raad was vergelijkbaar met die van de tegenwoordige Sociaal-Economische Raad.

De socialistische arbeidersbeweging oefende in de periode 1890-1920 invloed uit op de omvang van de verzorging van de staat, maar niet op de inrichting van de collectieve sector. Ze vormde een maatschappelijke bedreiging, maar geen politieke macht; ze was als het ware een dood gewicht, dat vooral de organisatoren van katholieke en protestants-christelijke arbeiders en kleine burgers op het kussen hielp. In 1887 stond H. Schaepman met zijn sociale denkbeelden nog moederziel alleen in een uiterst rechtse katholieke Kamerfractie. Rond 1920 deelden Nolens en Aalberse, net als Schaepman voortgekomen uit de sociale vleugel, niet alleen in hun fractie de lakens uit, maar ook in de politiek als geheel. De sociale wetgeving, de maatschappelijke organisatie op levensbeschouwelijke grondslag en de bedrijfsorganisatie werden expliciet gepropageerd als alternatieven voor de klassenstrijd en als noodzakelijk voor de maatschappelijke stabiliteit.

Bedrijfsorganisatie als eerste stap naar het socialisme

In 1923, het jaar dat het rapport *Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap* van SDAP en NVV verscheen, was de socialistische beweging in de verdediging. Het algemeen kiesrecht had – tot hun eigen verwondering – niet de socialisten maar de katholieken tot machtigste groepering gemaakt. Het revolutionaire tij was weggeëbd en in 1920 trad bovendien een scherpe daling van de conjunctuur in.

De commissie uit NVV en SDAP had de opdracht gekregen een regeling te ontwerpen 'die de ontwikkeling der bedrijven zou bevorderen in die zin, dat zij ten spoedigste in technisch opzicht voor socialisatie vatbaar worden, terwijl deze regeling voorts bedrijfsdemocratie (medezeggenschap voor loontrekkenden) en gemeenschapsinvloed

(medezeggenschap voor gebruikers en van staatsorganen) in de nog niet gesocialiseerde bedrijven zou hebben te brengen'. Was de socialisatie de voorbereiding op het socialisme, de bedrijfsorganisatie moest op haar beurt de socialisatie voorbereiden.

Het sociaal-democratische stelsel voorzag in bedrijfsraden met publiekrechtelijke bevoegdheden, waarin naast werkgevers en werknemers ook vertegenwoordigers van de 'gemeenschap' waren opgenomen. Deze vertegenwoordigers moesten speciaal het consumentenbelang in het oog houden. Bij het nemen van besluiten was, behalve een meerderheid van de bedrijfsraad als geheel, ook een meerderheid van deze afgevaardigden vereist. De arbeidsvoorwaarden werden 'uitdrukkelijk buiten de bevoegdheden dezer raden' gelaten; ze moesten worden geregeld in collectieve arbeidsovereenkomsten. De bedrijfsraden moesten een einde maken aan 'de stelselloosheid en anarchie in het bedrijf', dat 'tot de hoogste doeltreffendheid' moest worden opgevoerd. 'Maatregelen als gemeenschappelijke aankoop van grondstoffen, uniformering en standaardisering (van producten), uitschakeling van onnodige tussenpersonen, verbod op verouderde en gevaarlijke produktiemethoden, verbetering van de bedrijfstechneek, enz. kunnen in die richting werken.'⁹ De verordeningen van de bedrijfsraden dienden te worden goedgekeurd door een Centraal-Economische Raad. Het NVV en de SDAP accepteerden dus in 1923 de structurele samenwerking tussen kapitaal en arbeid en waardeerden de staat als vertegenwoordiger van 'de gemeenschap' en 'het algemeen belang'.

Ook in 1923 woedde in de vakbeweging een heftig debat tussen de oprichter van het NVV Henri Polak en de toenmalige voorzitter Roel Stenhuis. Volgens Polak moest de rode familie het vooral hebben van de loonstrijd van de vakbeweging. Dat was het middel bij uitstek om de macht van de arbeiders te vergroten. Stenhuis zag intussen dat

stakingen werden verloren, lonen werden verlaagd en de achturedag werd verlengd. 'Duurzame verbetering langs de wegen van de loonstrijd kan niet worden bereikt,' schreef Stenhuis. 'Het gevolg daarvan moet zijn een omvang der werkloosheid die we vroeger niet hebben gekend.' De vakbeweging stond voor de keus 'of zichzelf, door te ijveren voor verbetering der arbeidsvoorwaarden te doemen tot Sisyfusarbeid, of zich in sterke mate in politieke richting te oriënteren'.¹⁰ Deze opvatting kostte Stenhuis in 1928 nog zijn kop, maar in 1932 won de jonge econoom Jan Tinbergen het pleit voor het primaat van de politiek.

Slechts de machtige hand van de staat kon werk en inkomen voor iedereen garanderen, slechts door regeermacht konden de socialisten hun idealen dichterbij brengen. Het vrije spel der maatschappelijke krachten leidde tot niets, de vakactie als motor van de vooruitgang had afgedaan. J.G. Suurhoff, bureaumedewerker van het NVV, schreef in 1932: 'De populaire opvatting, dat het zwaartepunt van de strijd behoort te liggen bij de actie tegen de ondernemers in de bedrijven, zal herzien moeten worden.' De koek was op, door de crisis konden de ondernemers niet meer tegemoet komen aan de eisen van de arbeiders.¹¹

Tinbergen ging nog verder. De vakbeweging moest door de staat in bedwang worden gehouden, vanwege het gevaar dat Stekelenburg ook al signaleerde: het groeps-egoïsme. Werkenden moesten solidair zijn en inleveren ten bate van hun werkloze collega's. Zo legde Tinbergen in het begin van de jaren dertig al het fundament voor de geleide loonpolitiek, die na de oorlog bij uitstek het symbool van de onderworpenheid van de vakbeweging aan de sociaal-democratische partij zou worden.¹²

De bedrijfsorganisatie uit 1923 werd in het Plan van de Arbeid uit 1935 geïncorporeerd als een middel tot het uitvoeren van een nieuwe economische politiek. De bedrijfs-

raden moesten meewerken aan het voorkomen van overproductie, de specialisatie van ondernemingen (in plaats van concurrentie) en aan industrialisatie. Het waren uitvoeringsorganen van de staat geworden, volgens het principe van de 'functionele decentralisatie'.

Het socialistisch perspectief verdween intussen steeds verder achter de horizon. 'Uitvoering van het Plan brengt nog geen socialisme. Het stelt twee belangrijke elementen van het socialisme op de voorgrond: de bestaanszekerheid voor het volk en de behoeftenvoorziening als richtlijn voor de productie.' Niet de produktiemiddelen zelf moesten worden gesocialiseerd, maar 'de gemeenschap ontleent aan het algemeen belang het recht tot gedeeltelijke socialisatie van de beschikkingsmacht over de produktiemiddelen'.¹³

Ordering en crisispolitiek

In de jaren dertig werd op bescheiden schaal wetgeving met betrekking tot sociale en economische ordening gepleegd. In 1932 kwam een Bedrijfsradenwet in het *Staatsblad*, in 1935 een wet op de verbindend- en onverbindendverklaring van ondernemersovereenkomsten, in 1937 een wijziging van de grondwet en een wet op het verbindend- en onverbindend-verklaren van collectieve arbeidsovereenkomsten. De discussie over deze wetgeving werd in hoge mate bepaald door de opvattingen die de diverse partijen en organisaties hadden over de bestrijding van de economische crisis.

De internationale economische crisis werd in Nederland in de loop van 1931 sterk voelbaar. De gulden kwam onder druk te staan, de handel werd belemmerd, het niveau van investeringen daalde, zowel de import als de export nam af. Er ontstonden tekorten op de rijksbegroting en de werkloosheid nam explosief toe. De Nederlandse regering be-

schouwde de crisis als een normale conjuncturele: mits de zelf-regulerende mechanismen van de markt de vrije loop werd gelaten, zou de economie zich vanzelf herstellen. De regering wenste geen 'muntvervalser' te zijn en handhaafde de gouden standaard. Dit beleid maakte een stringente aanpassing aan het dalende buitenlandse prijspeil noodzakelijk. De lonen, de prijzen, de kosten van levensonderhoud, de renten en de vaste lasten moesten omlaag, evenals de overheidsuitgaven.

In theorie was de aanpassingspolitiek wellicht consistent, in de praktijk is er nooit iets van terechtgekomen. De belangen van de diverse economische sectoren liepen te sterk uiteen om een effectieve crisispolitiek te kunnen voeren.

De landbouw nam een onevenredig groot aandeel van het nationaal inkomen voor zijn rekening. Juist in deze sector sloeg de crisis zo hard toe dat staatsinmenging onontkoombaar was. Deze bemoeienis kostte de overheid echter zeer veel geld.

Ook in de nijverheid zag de regering zich genoodzaakt tot ingrijpen ten gunste van voor de binnenlandse markt producerende bedrijven. Deze uitgaven verhinderden het sluitend maken van de rijksbegroting en doorkruisten de aanpassingspolitiek, tot grote ergernis van het voor de export werkende bedrijfsleven.

Niemand was tevreden. De katholieke standsorganisaties pleitten eensgezind voor een actieve politiek van protectie, industrialisatie en werkloosheidsbestrijding. Minister Steenberghe, oud-voorzitter van de Algemeene RK Werkgeversvereniging, veroorzaakte in 1935 zelfs een kabinetscrisis omdat hij lastenverlichting van het bedrijfsleven óf devaluatie eiste en geen van beide kreeg. De Vereniging van Nederlandse Werkgevers en haar agentschap in het parlement, de Vrijheidsbond, protesteerde fel tegen elke inbreuk op de aanpassingspolitiek.

De SDAP beschouwde op peil houden van het loon als het beste middel tot bestrijding van de crisis. Handhaving van de koopkracht was nodig voor de afzet van de binnenlandse produktie en zou een prikkel zijn tot rationalisatie en verlaging van de produktiekosten. We zagen al dat deze opvatting werd aangevochten door jongeren als Tinbergen en Suurhoff. Zij kregen na de verkiezingsnederlaag in 1933 de wind in de zeilen. Het Plan van de Arbeid van 1935, bedoeld om in 1937 de langverbeide regeringscoalitie met de katholieken te realiseren, brak radicaal met de theorie dat de crisis het best kon worden bestreden door tegen loonsverlaging stakende vakbonden. De overheid was de enige instantie die de bestaanszekerheid kon garanderen en zij moest daartoe actief optreden. Een groot aantal openbare werken diende arbeidsplaatsen te scheppen en de bedrijvigheid in de marktsector te stimuleren. Hoezeer de SDAP zich ook uitputte in het vermijden van aanstoot jegens de beoogde regeringspartner, de RKSP volhardde in haar voorkeur voor Colijn.¹⁴ Ofschoon de RKSP na 1937 een meer actief sociaal beleid wist af te dwingen, overheerste de overtuiging dat de crisispolitiek in de jaren dertig had gefaald.

De katholiek T.J. Verschuur, minister van Economische Zaken en Arbeid in het derde kabinet-Ruys de Beerenbrouck, was de indiener van een ontwerp-Bedrijfsradenwet. De overheid zou de bevoegdheid moeten krijgen per bedrijfstak raden in te stellen, die paritair uit vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers zouden zijn samengesteld. In de raden zou overleg plaatsvinden over de arbeidsvoorwaarden en de overheid zou door de raden van advies worden gediend. De minister achtte het nog niet opportuun de raden verordenende bevoegdheden te geven, maar hield die mogelijkheid in de toekomst uitdrukkelijk open. De RKSP juichte het wetsvoorstel toe en vooral het RK Werkliedenverbond drong aan op verorde-

nende bevoegdheden. De SDAP zag het wetsontwerp als een 'allerschuchterste eerste stap' naar nieuwe organen, zoals bepleit in het rapport van 1923. Ondanks het feit dat een hele serie amendementen van de SDAP niet werd overgenomen, stemde de partij uiteindelijk voor. De Vrijheidsbond was fel tegen, 'zowel uit een sociaal-economisch als uit een politiek-parlementair standpunt'. Met toekenning van verordenende bevoegdheden 'zouden we geleidelijk verzeild raken in Italiaans vaarwater en bedenkelijk veel gelijkenis gaan vertonen met de organisatie van de fascistische corporatieve staat'.¹⁵ De liberalen vreesden voorts 'uitplundering van de consument' en op den duur aantasting van 'de op privaatbezit steunende volkswelvaart, grondslag van elke maatschappelijke vooruitgang'.

De Bedrijfsradenwet heeft in de praktijk niet veel betekend omdat de werkgeversorganisaties en ook het NVV tegen waren. De vakcentrale meende dat arbeidsvoorwaarden uitsluitend in collectieve arbeidsovereenkomsten moesten worden geregeld.

De wet op het verbindend- en onverbindend-verklaren van ondernemersovereenkomsten gaf de minister van Economische Zaken de bevoegdheid een regeling, door een groep ondernemers onderling getroffen, (on)verbindend te verklaren voor de gehele bedrijfstak. Colijn zelf schreef de Memorie van Toelichting. Hij betoogde dat de crisis regulering van de concurrentie, het tegengaan van prijsbederf en van overmatige investeringen noodzakelijk maakte. Afspraken tussen ondernemers mochten dan niet afstuiten op de onwil van enkele ondernemers. De SDAP beoordeelde de wet als een wenselijke 'eerste en vreesachtige stap op de weg die naar ordening kan leiden'.¹⁶ Ook de RKSP, de RK-werknemers en -werkgevers waren voor de wet. De Vrijheidsbond oordeelde het wetsontwerp 'lijnrecht in tegenspraak met de aanpassingspolitiek' en vreesde voor overheidssteun aan achterlijke bedrijven. In de

gelederen van de vnw was verdeeldheid. 'Uit de gehouden stemming blijkt dat in overgrote meerderheid die werkgevers vóór het ontwerp zijn, die vrijwel uitsluitend voor de Nederlandse markt werken en die dus kunnen hopen met de wet in de hand straks hun verlies op de consument af te wentelen, en dat de werkgevers die tegen het wetsontwerp zijn vrijwel alle ook werken voor de buitenlandse markt, waar men de consument het gelag niet kan laten betalen.'¹⁷ Deze laatste groep maakte in de vnw de dienst uit.

In 1922 was in de grondwet een nieuw artikel 194 opgenomen: 'De wet kan aan andere dan in de Grondwet genoemde lichamen verordenende bevoegdheden toekennen.' In 1937 stelde de regering voor een nieuw hoofdstuk in de grondwet op te nemen, waarin artikel 194 werd gespecificeerd. Het hoofdstuk zou heten 'Van openbare lichamen voor beroep en bedrijf' en bepalen dat de wet die organen zou kunnen instellen en verordenende bevoegdheden toekennen. Namens de SDAP betoogde Van der Waerden dat het hoofdstuk overbodig was. Hij maakte bezwaar tegen de lichamen voor beroep. Daar was bij de vakbeweging geen enkele behoefte aan, omdat deze lichamen sociale organen zouden zijn, terwijl de ordening juist economisch moest zijn. Niettemin werd de grondwetswijziging aangenomen met slechts de CPN, de SGP en vier leden van de Vrijheidsbond tegen.

Het ontwerp van wet op de verbindend- en onverbindend-verklaring van collectieve arbeidsovereenkomsten leidde tot grote verdeeldheid onder de organisaties van werknemers en werkgevers. De vakcentrales waren voor verbindend-verklaring, maar tegen de bevoegdheid van de overheid om CAO's onverbindend te verklaren. NVV-voorzitter Kupers meende dat het niet aan de overheid was uit te maken wat in alle bedrijfstakken behoorlijke lonen waren.¹⁸ Voor de SDAP was dit laatste zelfs reden om tegen

het wetsontwerp te stemmen. De RK-werkgevers waren voor verbindend-verklaring omdat zo concurrentie door middel van het loon kon worden uitgeschakeld. De VNW was tegen verbindend-verklaring omdat dat de druk van ongeorganiseerden op in CAO's vastgelegde arbeidsvoorwaarden zou breken. Dit zou een extra weerstand tegen verlaging van de produktiekosten betekenen. De VNW juichte dan ook het onverbindend-verklaren van harte toe.

Door het Plan van de Arbeid verkreeg de SDAP de hegemonie in de rode familie. Maar de positie van het NVV op het terrein van de arbeidsvoorwaarden werd verdedigd tegen inmenging door de staat, ook als dit onder het mom van ordening geschiedde. Dat zou al in het begin van de oorlog anders worden.

Sociaal-democraten maken plannen (1940-1945)

In 1939 had koningin Wilhelmina betoogd dat 'versnippering en verdeeldheid slechte heelmesters zijn voor de krankheden van onze tijd'. Deze nauwelijks verhulde veroordeling van de door belangentegenstellingen mislukte crisispolitiek werd in brede lagen van het Nederlandse volk instemmend begroet. In zijn eerste rapport over de toestand in het bezette Nederland constateerde rijkscommissaris Seyss-Inquart met voldoening 'dat de noodzaak, het democratisch partijensysteem te laten varen steeds meer algemeen ingang' vond en dat bovendien 'het streven met het Rijk tot nauwe vriendschappelijke betrekkingen te komen' toenam. De rijkscommissaris meende er goed aan te doen een politiek te voeren die erop gericht was 'de in de vrije vakbonden en de SDAP-organisaties verenigde personen vast te houden'.¹⁹

J. Hilgenga, voorzitter van de Landarbeidersbond van het NVV, gaf een opsomming van de vele sociale maatregelen die de bezetter in 1940 en 1941 nam: invoering van

gewestelijke arbeidsbureaus, ongevallenverzekering, loonbelasting, kinderbijslag, huurbescherming, verhoging uitkeringen invaliden en bejaarden, ziekenfondsbesluit en een zwangerschapsuitkering, ook voor ongehuwde vrouwen. Hilgenga: 'Al deze maatregelen, heel dikwijls gepropageerd door op hun posten gebleven vakbondsbestuurders, maar toch door de bezetter gedictieerd, werden op een enkele uitzondering na door onze wettige regeerders gehandhaafd en bekrachtigd.'²⁰

Dat gold ook voor het College van Rijksbemiddelaars dat op 24 mei 1940 werd ingesteld. Het College had de bevoegdheid collectieve arbeidsovereenkomsten af te sluiten en de lonen vast te stellen. Deze vergaande vorm van sociale ordening vond instemming bij de Nederlandse Unie. Deze Unie was een eind 1940 met instemming van de bezetter opgerichte organisatie die de partijvorming op basis van levensovertuiging doorbrak en waarin vooral sociaaldemocraten en katholieken waren verenigd. Toen het College van Rijksbemiddelaars in een conflict tussen het NVV en landbouworganisaties ingreep, leverde dat de volgende tirade op in *De Unie*: 'Het NVV grijpt hoe langer hoe meer terug op de oude klassenstrijdvoorstellingen. Wij komen hiertegen met klem op. Wanneer de huidige leiding van het NVV de blikken eens naar Duitsland richtte, zou het tot het inzicht kunnen komen, dat in het Arbeidsfront ondernemers en werklieden als één samenhangende groep zijn georganiseerd en dat de klassentegenstelling, ja de klassenstrijd daar voor goed tot het verleden behoort. Wij beschouwen dit streven van de NVV-leiding als staatsgevaarlijk.'²¹

De Unie bepleitte een 'Nederlands socialisme', waarin voor erfenissen uit de 'oude wereld van de Franse revolutie' als het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en de klassenstrijd geen plaats meer was. Sterker nog: de vakorganisaties moesten verdwijnen. Bedrijfsorganisatie was

het beste middel tegen de klassenstrijd. In per bedrijfstak georganiseerde corporaties zouden vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers worden opgenomen, het vetorecht kwam echter bij de vertegenwoordiger van de overheid. Als toporgaan van de bedrijfsorganisatie (waarin geen onderscheid werd gemaakt tussen sociale en economische ordening) dacht de Unie een Nationale Corporatieve Raad, die – onder permanent overheidstoezicht – leiding zou geven aan de economie.²²

Zomin als welke andere groepering van of met sociaal-democraten tijdens de bezetting dan ook, was de Unie representatief voor het democratisch socialisme. Toch is in de Unie-voorstellen de sociaal-democratische inbreng onmiskenbaar aanwezig.

Gedurende de oorlog werd in tal van groeperingen overleg gevoerd over de wenselijke politiek en sociale verhoudingen na de bevrijding. Ook leiders van werkgevers- en werknemersorganisaties pleegden informeel overleg. L.G. Kortenhorst pleitte als vertegenwoordiger van de ARKWV voor een vergaande ordening, compleet met een Corporatieve Kamer als vervanging van de Eerste Kamer. D.U. Stikker besloot namens het VNW-bestuur met een tegenvoorstel te komen: een 'Stichting van de Arbeid', waarin door werkgevers en werknemers op het gebied der arbeidsvoorwaarden zou worden samengewerkt.²³ De VNW had drie motieven voor haar voorstel. In de eerste plaats wilde de liberale werkgeversorganisatie een privaatrechtelijk alternatief hebben voor allerlei te verwachten voorstellen op publiekrechtelijk gebied. Ten tweede moest het bedrijfsleven meteen na de oorlog een sterke en eensgezinde onderhandelingspositie hebben ten opzichte van de overheid. Ten derde was men beducht voor radicalisering als gevolg van de toenemende betekenis van de illegale CPN, die een Eenheidsvakbeweging ter vervanging van alle vooroorlogse centrales propageerde. Stickers opzet slaag-

de, al moest hij de eis van de werknemersvertegenwoordigers (Kupers, NVV, De Bruyn, RKWV en Stapelkamp, CNV) inwilligen dat de Stichting bij het tot stand komen van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie weer zou verdwijnen.

In 1943 verscheen de illegale brochure *Om Neerlands Toekomst*. Het boekje bevatte bijdragen van vertegenwoordigers van alle politieke stromingen, op de liberale na. Elke auteur gaf zijn visie op het na de bevrijding gewenste bestel. SDAP-prominent Hein Vos begon zijn artikel met de bezwering dat de sociaal-democraten hoe dan ook in de regering zouden komen. 'Wij doen mee, dat is geen wens en geen verwachting meer [...] het opnemen van mensen van sociaal-democratische overtuiging zal na de oorlog ten opzichte van vroeger een nieuw element blijven vormen.'²⁴

Vos keerde zich principieel tegen elke aantasting van de parlementaire democratie door corporatistische hervormingen. Wel was er dringend behoefte 'aan nieuwe staatsrechtelijke constructies, waardoor de centrale regeringstaak wordt verlicht, bureaucratie wordt vermeden en toch de grote taak van ordening en regeling van het economisch leven kan worden volvoerd'. Vervolgens ontvouwde Vos zijn ideeën, die later de grondslag zouden vormen van zijn Voorontwerp van Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie. De regering zou de grote lijnen zowel inzake de economische politiek als de arbeidsvoorwaarden uitzetten. Bedrijfschappen met verordenende bevoegdheden zouden een belangrijke taak krijgen in de uitvoering van die overheidspolitiek van wederopbouw, industrialisatie en werkgelegenheid. De Sociaal-Economische Raad, het toporgaan, zou slechts adviezen aan de regering kunnen uitbrengen.

Ook de Nederlandse Volksbeweging, voorbereid door intellectuelen van diverse gezindten in het gijzelaarskamp

Beekvliet te Sint-Michiëlsgestel, wilde een 'ver doorgevoerde corporativering van het bedrijfsleven'.²⁵ In de Oproep van de Nederlandse Volksbeweging van mei 1945 werd een bedrijfsorganisatie bepleit die de onderneming als uitgangspunt nam. In de Raad van Commissarissen zouden paritair vertegenwoordigers van zowel de kapitaalverstrekkers als de werknemers zitting moeten hebben, benevens overheidsgedelegeerden. Voor het overige was de voorgestelde ordening bijna identiek aan die van Vos.²⁶ Volgens Jan Bank lag de betekenis van de NVB in het 'voorbereiden van de consensus van waaruit de rooms-rode coalities konden ontstaan en de politieke programma's voor bestaanszekerheid en volledige werkgelegenheid konden worden gerealiseerd'.²⁷ De voorbereiding van deze consensus is evenwel al in de Nederlandse Unie zichtbaar. De consensus omvatte bovendien het afscheid van de klasstrijd en het streven naar sociale en economische ordening onder overheidsleiding, met een ondergeschikte rol voor de vakbeweging.

Herstel en vernieuwing

Het streven naar een doorbraak, belichaamd in de NVB en de Partij van de Arbeid, wordt algemeen als een mislukking beschouwd. Historici wijzen op het gebrek aan succes van de PvdA bij de verkiezingen van 1946 en op de ongekende bloei van de organisatorische verzuiling, om dan te concluderen dat 'alles bij het oude bleef'. Schijn bedriegt echter, er was wel degelijk van vernieuwing sprake. De confessionele partijen zakten bij de verkiezingen van 1946 van 60% naar 53,7%. Het feit dat de CPN meer dan tien procent van de stemmen haalde, maakte regeringsdeelname van de PvdA in de ogen van de politieke leiders te meer noodzakelijk. Waar voor de oorlog de economische haalbaarheid van sociale zekerheid in twijfel werd getrokken,

benadrukte tijdens de bezetting iedereen de noodzaak ervan. De staat greep diep in het economische en sociale leven in; de afhankelijkheid van particuliere organisaties van de overheid nam toe. Het besef elkaar nodig te hebben leidde tot een politieke cultuur van depolitisering. De verkettering van andersdenkenden, het zuurdesem van de verzuiling, maakte plaats voor toenadering.²⁸

Met het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen van 5 oktober 1945 kreeg de overheid het laatste woord inzake lonen en collectieve arbeidsovereenkomsten. De Stichting van de Arbeid mocht slechts adviseren; de uitvoering van het sociale beleid liet de staat over aan het College van Rijksbemiddelaars, dat alle CAO's moest goedkeuren.

Op 21 december kwam minister Vos van Economische Zaken met een Voorontwerp van Wet inzake de PBO. In dit discussiestuk werden verticale bedrijfsschappen voorgesteld. Niet alle producenten in een bedrijfstak moesten worden verenigd, maar al diegenen die bij de productie, distributie en handel van een produkt waren betrokken. De schappen waren paritair samengesteld, met een commissaris van regeringswege als voorzitter met vetorecht. Er was een economische kamer, die niet paritair behoefde te worden samengesteld. Deze kamer zou besluiten kunnen nemen ten aanzien van productie, distributie, prijzen, standaardisering, mechanisering, financiering en winstuitkering. De sociale kamer werd bevoegdheden toegedacht terzake lonen, arbeidsvoorwaarden, scholing en werkgelegenheidsbeleid. Vos liet zich niet uit over de positie van de vakbeweging en de Stichting van de Arbeid. Wel zag hij de PBO als een instrument van uitvoering van overheidspolitiek.

Vos opereerde in politiek opzicht niet erg handig. De enige katholieke minister in het kabinet-Schermerhorn die het voorontwerp van tevoren te zien kreeg, Van Schaik,

was fel tegen. Dat gold voor de katholieken in het algemeen. Ook de Stichting van de Arbeid voelde zich gepasseerd.²⁹

Het Centrum voor Staatkundige Vorming, gelieerd aan de KVP, kwam op 6 mei 1946 met een antwoord op het Voorontwerp-Vos: de 'Proeve van een ontwerp van wet op de bedrijfschappen en de sociaal-economische Raad'.³⁰ De schappen werden in de Proeve primair gezien als organen ter behartiging van de belangen van het bedrijfsleven. Ze zouden worden samengesteld door de organisaties van werkgevers en werknemers, zonder overheidsvertegenwoordigers. De schappen zouden bij wet moeten worden ingesteld en de overheid zou het recht hebben besluiten van de schappen te vernietigen. De schappen waren horizontaal gedacht, dus omvatten alle producenten in een bedrijfstak.

Na de verkiezingen van 1946 moest de Partij van de Arbeid haar monopoliepositie in de sociaal-economische driehoek prijsgeven. Vos werd minister van Verkeer en de jonge katholiek J.R.M. van den Brink kwam als minister van Economische Zaken op 1 juli 1948 met een Wetsontwerp PBO, gebaseerd op Voorontwerp-Vos en Proeve. Voorzien werd in zowel verticale organen, produktschappen, als horizontale, bedrijfschappen. In vertegenwoordigers van de overheid was niet voorzien. Wel zouden de schappen zich aan de aanwijzingen van de overheid moeten houden. De taken van de schappen lagen zowel op sociaal (lonen en arbeidsvoorwaarden) als op economisch gebied (productie, concurrentie, rationalisatie, normalisatie). Van groot belang is dat de wet een raamwet was: er bestond een mogelijkheid tot het instellen van schappen, geen verplichting. Dit betekent dat de bedrijfsorganisatie nooit een instrument van algemene economische politiek kon worden. Het belang van de PBO wordt ook gerelativeerd door het feit dat bij onenigheid tussen de vertegen-

woordigers van werkgevers en werknemers geen besluiten konden worden genomen. Niettemin werden de vakorganisaties van zuivere belangenorganisaties tot kiesverenigingen van schappen en besturen van organen die tot taak hadden 'een het belang van het Nederlandse volk dienende werkzaamheid van het bedrijfsleven te bevorderen'. Uit het Welvaartsplan van het NVV van 1952 blijkt dat de centrale zelf bewust voor die verandering van karakter koos. De organisaties van werkgevers, werknemers, boeren en middenstand hadden de neiging hun 'groepsbelangen' boven het gemeenschappelijk belang te stellen. 'Deze groepsbelangen staan veelal gezamenlijk in een collectieve afweer t.o.v. de overheid. Een integratie van de organen van overheid en bedrijfsleven (= werkgeversorganisaties en vakbonden) is dan ook vereist om tot een harmonische opbouw van de maatschappij te komen.'³¹

De wet werd aangenomen met de stemmen van PvdA, KVP en het lid Kikkert van de CHU voor en verscheen op 27 januari 1950 in het *Staatsblad*.

Besluit

Dit Welvaartsplan van het NVV is wel het toppunt van onderhorigheid van de vakbeweging aan de stevig in de regering zetelende Partij van de Arbeid. Niettemin is het een indrukwekkend werkstuk. Uitgaande van de gedachten-gang dat 'de welvaart en de bestaanszekerheid van de werknemers niet alleen afhangen van de wijze van verdeling van het nationaal inkomen, maar evenzeer worden bepaald door de omvang van de productie en de stabiliteit van het economisch leven'³², presenteerde het NVV een diepgaande analyse van de structuurveranderingen in de Nederlandse economie. Niet alleen werd ingegaan op de veranderingen in de internationale handel, de dekolonisatie en de schuldenlast van ons land, ook werden de per-

spectieven van de afzonderlijke bedrijfstakken in kaart gebracht. Het NVV beschouwde de geleide loonpolitiek en het arbeidsvoorwaardenbeleid als onderdelen van het sociaal-economisch beleid, waarover het van ondernemingsniveau (in 1950 werd de wet op de ondernemingsraden van kracht) tot Europees niveau (door middel van een Europese PBO) wenste mee te praten.

De praktische betekenis van de PBO bleef beperkt. Slechts in sectoren van de economie die de hulp van de overheid niet konden ontberen, zoals de landbouw en de ambachtelijke bedrijven, werden schappen ingesteld. Achteraf kan worden geconstateerd dat de corporatieve gedachte de bedrijfsorganisatie niet nodig heeft gehad. De regeringsdeelname van de PvdA en de coöperatieve opstelling van het NVV zorgden voor maatschappelijke stabiliteit. Begrippen als klassenstrijd en socialisatie raakten in onbruik. Sinds het eerste kabinet-Lubbers zijn we in zekere zin terug in de jaren twintig, in het pre-Tinbergen-tijdperk. In de Partij van de Arbeid hebben 'planisten' als Marcel van Dam en Jan Pronk, die de overheid de herverdeling van werk en inkomen ter hand willen laten nemen omdat de vakbeweging dat alleen nooit kan, het onderspit gedolven.³³ Sinds het tweede kabinet-Lubbers is zelfs het sluiten van centrale akkoorden tussen werkgevers, werknemers en overheid in onbruik geraakt. De FNV-bonden geven er de voorkeur aan de strijd met het kapitaal per sector, liefst per onderneming uit te vechten. De leidende rol van de centrale wordt niet langer erkend.³⁴

De theorie van de bedrijfsorganisatie is niet bestand gebleken tegen de praktijk van de markteconomie. Met het uitdoven van het debat over de PBO is echter merkwaardigerwijs ook het denken over de veranderingen in de economische structuur en het formuleren van een integraal sociaal-economische politiek in het ongereede geraakt, zowel bij de PvdA als bij het FNV. Het speelveld van de

sociaal-democratie is ineengeschrompeld: politiek is niet meer dan de wijze waarop de welvaart wordt verdeeld.

Noten

1—Hella Liefding, 'We moeten de sociale zekerheid gewoon zelf gaan beheren', in: *FNV-magazine*, 11 oktober 1986.

2—Dit artikel is gebaseerd op: M. Korsten en H. Wansink, 'Patroon en arbeider, ontmoet elkander', *Bedrijfsorganisatie in Nederland (1890-1950)*, Utrecht 1980 (scriptie).

3—Aangehaald door F.J.H.M. van der Ven in: P.B. Kreukniet (ed.), *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*, Utrecht 1952, p. 1V-33.

4—Nederlands Verbond van Vakverenigingen en SDAP, *Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap*, Rapport uitgebracht door de Kommissie ingesteld door NVV en SDAP, Amsterdam 1923, p. 6.

5—J. Romein, *De lage landen bij de zee*, Utrecht 1934, p. 571-572.

6—Een goed overzicht over dit tijdvak geeft J. Th. Minderaa, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1887-1914', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 13, Haarlem 1978.

7—Emile van Oppen, '25 jaar christelijk solidarisme', in: *RK werkgever*, 31 augustus 1940.

8—A.W. Quint, *Twintig jaren Hooge Raad van Arbeid*, Haarlem 1940, p. 59 e.v.

9—*Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap*, p. 26 e.v.

10—R. Stenhuis, 'Politiek en vakbeweging', in: *De Vakbeweging*, oktober 1923.

11—J.G. Suurhoff, 'Gedachten over planmatige productie', in: *De Vakbeweging*, oktober 1932.

12—Zie voor deze discussie: Ad Knotter, 'Sociaal-democratische opvattingen van loon en loonstrijd in Nederland (1918-1940)', in: *Tijdschrift voor Sociale geschiedenis* 17, Amsterdam 1980.

13— Sociaal Democratische Arbeiderspartij en NVV, *Het Plan van de Arbeid*, Rapport uit de commissie van SDAP en NVV, Amsterdam 1935, p. 18-19.

14— Zie voor het minnespel van SDAP jegens RKSP: Maarten Prak, 'Buitenlandse Zaken, De SDAP en de Spaanse burgeroorlog 1936-1939', in: *Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1985.

15— J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politiek leven in Nederland 1918-1940', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 14, Haarlem 1979, p. 223.

16— *Handelingen Tweede Kamer*, 26 februari 1935, p. 1495.

17— *De Nederlandsche Werkgever*, 28 februari 1935.

18— *Handelingen Tweede Kamer*, 17 maart 1937, p. 1966.

19— A. Seyss-Inquart, 'Eerste rapport over de toestand en ontwikkeling in het bezette Nederland', in: *Onderdrukking en Verzet* 1, Arnhem/Amsterdam 1948-1955, p. 341-342.

20— J. Hilgenga, *De Nederlandse vakbeweging in de branding*, z. pl. z. jr., p. 33-34.

21— *De Unie*, 3 juli 1941.

22— 'Toelichting op ons program', in: *De Unie*, 23 november 1940.

23— D. U. Stikker, *Memoires*, Den Haag 1966, p. 42-48.

24— *Om Neerlands Toekomst*, z. pl. 1943, p. 49 e. v.

25— M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel, een eliteberaad in oorlogstijd*, Alphen aan den Rijn 1979, p. 143.

26— *Oproep van de Nederlandse Volksbeweging*, z. pl. 1945.

27— Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, Deventer 1978, p. 266.

28— Zie Hans Wansink, 'Verzuiling en homo-emanipatie', in: *Homojaarboek* 3, Amsterdam 1985. In dit artikel betoog ik dat de erosie van de verzuiling onmiddellijk na 1945 begon.

29— Zie F. J. F. M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees*, Assen/Amsterdam 1977, p. 479 e. v.

30— Centrum voor Staatkundige Vorming, *Proeve van*

een ontwerp van wet op de bedrijven en den Sociaal-economischen Raad, Utrecht 1946.

31— *Welvaartsplan van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*, Amsterdam 1952, p.188.

32— *Idem*, p.9.

33— Zie Jan Tromp en Hans Wansink, 'De Plan-angst van de Partij van de Arbeid', in: *Haagse Post*, 26 oktober 1985.

34— Zie Jan Tromp en Hans Wansink, 'FNV, weg ermee?!', in: *Haagse Post*, 15 november 1986.

Personenregister

Personalia auteurs

Personenregister

- Aalberse, P.J.M.: 66, 70, 148,
149
Aantjes, W.: 76
Ariëns, A.: 146, 147
- Bakker, A.: 57
Bandt, M. den: 137
Bank, J.: 161, 167
Becker: 93
Berger, J.: 71, 73, 74-75, 76
Bernstein, E.: 18
Bijkerk, C.: 32-33, 35, 41, 45,
53
Bleich, A.: 113
Borrie, G.W.B.: 54
Bosmans, J.: 167
Brink, J.R.M. van den: 163
Brouwer-Korf, A.H.: 114
Bruijn, J. de: 135
Bruyn: 160
Buikema: 80
- Ceton, J.C.: 19, 36, 41, 48,
49, 53
Colijn, H.: 154, 155
- Dam, M. van: 165
Dasberg, L.: 53
- Domela Nieuwenhuis, F.:
146
Drees, W.: 70-71
Duynstee, F.J.F.M.: 167
Duys, J.E.W.: 65
- Eind, van 't: 79
- Franssen, B.: 114
- Geertsma, K.: 17, 45
Gerhard, A.H.: 19, 23-24,
37
Goeman Borgesius, H.: 146
Goes, F. van der: 19, 24, 30
Gorter, H.: 9, 19, 21, 26, 33,
36, 39, 44, 45, 49
Graaf, L. de: 79-80, 82, 83, 85
Grinten, W.C.L. van: 77
Groen van Prinsterer, G.: 15
- Haaften, M. van: 77
Hansen, E.: 17, 51
Heeren, H.J.: 128, 136
Heldt: 60
Hilgenga, J.: 157, 167
- Jansing, J.W.G.: 53

Janssen, A.J.M.: 136
Joekes: 75, 76
Jong Edz., F.de: 18, 19, 51

Kaa, D.J. van de: 136
Kam, F.de: 79, 81
Kaptein, E.: 136
Kautsky, K.J.: 18, 19
Keizer, M. de: 167
Kikkert: 12, 164
Knotter, A.: 166
Koejemans, A.J.: 54
Korsten, M.: 166
Kortenhorst, L.G.: 159
Korver, P.: 9, 15, 175
Kreukniet, P.B.: 166
Kupers: 156, 160
Kuyper, A.: 27, 29, 62-63,
76, 147

Langeveld, H.M.: 11, 115,
175
Leeuw, F.L.: 136
Lely, C.: 66
Lenin, N.: 19
Leo XIII, paus: 12, 144
Levita, A.S. de: 61
Liefthing, H.: 166
Lijphart, A.: 50, 54
Loopuit: 53
Luxemburg, R.: 19

Malthus, Th.R.: 115, 116,
126, 135
Marchant, H.P.: 146

Marx, K.: 115, 116
Mendels: 34, 45, 53
Minderaa, J.Th.: 166

Niphuis-Nell, M.: 113, 128,
136
Nolens, W.H.: 149

Oosterhuis: 75
Oppen, E. van: 148, 166
Oudijk, C.: 11, 91, 113, 175-
176

Pijnacker Hordijk, C.: 60
Polak, H.: 150
Praag, Ph. van: 128, 135, 136
Prak, M.: 167
Pronk, J.: 165

Quint, A.W.: 166

Ravesteyn, W. van: 19
Rhijn, A.A. van: 70
Ribberink, A.: 113
Rochussen, W.F.: 59
Roland Holst, H.: 9, 19, 20,
21, 22, 25, 27, 33, 34-35, 39,
40, 42-43, 44, 46, 49
Romein, J.: 146, 166
Romme, C.P.M.: 70, 76
Ruys de Beerenbrouck,
C.J.M.: 148

Saks, J.: 53
Sannes: 68

- Sauvy, A.: 125, 136
 Schaepman, H.J.A.M.: 147, 149
 Schaik, van: 162
 Schaper, J.H.A.: 18, 19, 27, 39-40, 44, 45
 Seyss-Inquart, A.: 157, 167
 Sills, D.L.: 136
 Stapelkamp: 160
 Steenberghe, M.P.L.: 153
 Steenhuis, A.: 113
 Stegge, J. Aan de: 113
 Stekelenburg, J.: 141, 142
 Stenhuis, R.: 150, 151, 166
 Stikker, D.U.: 159, 167
 Sullerot, E.: 100, 113
 Suurhoff, J.G.: 57-58, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 83-85, 86, 151, 154, 166
 Tak, P.L.: 20
 Talma, A.S.: 63-65, 70, 76, 147, 148
 Thoenes: 93
 Thorbecke, J.R.: 15
 Tinbergen, J.: 151, 154, 165
 Troelstra, P.J.: 9, 17, 19, 20, 21-23, 25-31, 33, 34, 36, 38-39, 40, 41, 42, 43-44, 45, 46, 47-48, 49, 50, 52, 53, 54
 Tromp, J.: 168
 Veld, E. ter: 80, 88
 Veldkamp: 76
 Velema, W.: 10, 57
 Ven, F.J.H.M. van der: 166
 Verschuur, T.J.: 68, 154
 Verwey-Jonker, H.: 11, 91-114
 Visser, D.: 141, 142, 145
 Vliegen, W.H.: 18, 19, 26, 32, 45, 54, 61, 62
 Vos, H.: 160, 161, 162, 163
 Vossen, A.P.: 136
 Waerden, van der: 156
 Wannink, G.J.: 53
 Wansink, H.: 12, 141, 166, 167, 168, 176
 Wibaut, F.M.: 12, 19, 54, 144
 Wijnkoop, D.: 19, 50, 54
 Wilhelmina, koningin: 94, 157
 Willem I, koning: 15
 Winkler, J.: 50, 52, 54
 Zijlstra, J.: 95

Pieter Korver (1937). Studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Was van 1969 tot 1977 wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Moderne Aziatische Geschiedenis van genoemde universiteit. Sinds 1977 werkzaam bij de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van dezelfde universiteit. Houdt zich al geruime tijd bezig met de geschiedenis van sociale bewegingen. Promoveerde in 1982 op een studie over de Sarekat Islam, de eerste nationalistische massabeweging in Indonesië. Verdiept zich sinds enkele jaren in de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland.

Henny M. Langeveld was van 1973 tot 1982 lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Voordien hoogleraar empirische sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar zij thans hoogleraar emancipatievraagstukken is. Publiceerde onder andere op het terrein van gezinssociologie en emancipatie. Was onder meer verantwoordelijk voor de totstandkoming van de WRR-rapporten *Over sociale gelijkheid* en *Herwaardering van welzijnsbeleid*. Publiceerde in 1985 de in opdracht van het SCP gemaakte studie *Binding in Vrijheid*.

Corrine Oudijk (1947), socioloog. Directeur van de dienst Welzijn, Onderwijs en Cultuur van de gemeente Delft. Was van 1980 tot 1986 hoofd van de sectie Emancipatieonderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Stelde in deze hoedanigheid de *Sociale Atlas van de Vrouw* 1983 samen,

publiceerde verder onder andere over vrouwen en arbeid, management, individualisering en educatie.

Willem Velema (1947) studeerde geschiedenis in Utrecht. Werkte als redacteur geschiedenis mee aan de *Grote Spectrum Encyclopedie*, was later redacteur van het *Spectrum Jaarboek*. Is sinds 1983 free-lance journalist en regelmatig medewerker aan *Intermediair*.

Hans Wansink (1954) studeerde geschiedenis aan de Utrechtse universiteit. Is als journalist werkzaam bij de Vereniging voor Openbaar Onderwijs en voor diverse periodieken en uitgevers. Publiceerde met F. van Schoten *De Nieuwe Schoolstrijd. Knelpunten en conflicten in de Nederlandse onderwijspolitiek* (1984). Per 1 augustus 1987 is Hans Wansink redacteur onderwijs bij *NRC/Handelsblad*.